

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**NAHİV İLMİNDE MUKADDİME GELENEĞİ
(HALEF EL-AHMER ÖRNEĞİ)**

İbrahim UYSAL

**KASIM-2025
BATMAN**

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**NAHİV İLMİNDE MUKADDİME GELENEĞİ
(HALEF EL-AHMER ÖRNEĞİ)**

İbrahim UYSAL

**Danışman
Doç. Dr. Cüneyt MARAL**

Diğer Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Yahya SUZAN Doç. Dr. Halil AKÇAY

**Kasım-2025
BATMAN**

TEZ KABUL VE ONAYI

İbrahim UYSAL tarafından hazırlanan “Nahiv İlminde Mukaddime geleneği (Halef el-Ahmer Örneği)” adlı tez çalışması 20.11.2025 tarihinde aşığıdaki jüri tarafından oy birliği ile Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam bilimleri Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Başkan

Prof. Dr. Yahya SUZAN

.....

Danışman

Doç. Dr. Cüneyt MARAL

.....

Üye

Doç. Dr. Halil AKÇAY

.....

Yukarıdaki sonucu onaylarım.

Dr.Öğr. Üyesi Ömer Murat ÖTER
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sorumluluğu kabullendiğimi bildiririm.

ETHICAL DECLARATION

I declare that all the information in this thesis has been obtained within the framework of ethical behavior and academic rules, and that the source of any statements and information that do not belong to me in this study prepared in accordance with the thesis writing rules has been fully cited, and I declare that I accept all kinds of legal responsibility in case of any contrary situation.

İbrahim UYSAL
Tarih: 20.11.2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

NAHİV İLMİNDE MUKADDDİME GELENEĞİ (HALEF EL-AHMER ÖRNEĞİ)

İbrahim UYSAL

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Cüneyt MARAL

Yıl 2025, 83 Sayfa

Bu çalışma, Arap dili ve gramer ilimleri içerisinde önemli bir telif türü olan mukaddime geleneğini, nahiv ilmi özelinde ele almakta; erken dönem dilcilerinden Halef el-Ahmer'in "Mukaddime fi'n-nahiv" adlı eserini merkeze alarak incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, mukaddime türünün ortaya çıkış sürecini, nahiv öğretimindeki işlevini ve Halef el-Ahmer'in bu geleneğin teşekkülündeki yerini tespit etmektir.

Çalışmada öncelikle Halef el-Ahmer'in hayatı, ilmî şahsiyeti ve yetiştiği ilmî çevre ele alınmış; onun Basra nahiv ekolüyle olan irtibatı, şiir rivayeti konusundaki yetkinliği ve dil malzemesine hâkimiyeti değerlendirilmiştir. Ardından nahiv ilminin tarihî gelişimi incelenerek, İslâm'ın yayılmasıyla birlikte ortaya çıkan dilsel problemler nahiv ilminin teşekkülüne nasıl zemin hazırladığı ortaya konulmuştur.

Çalışmanın devamında mukaddime geleneğinin tarihî seyri ele alınmıştır. Mukaddimenin genel anlamda ilmî eserlerdeki yeri, bir telif türü olarak geçirdiği dönüşüm ve farklı ilim dallarındaki kullanımı incelenmiş; daha sonra nahiv ilmi özelinde mukaddimelerin ortaya çıkışı ve öğretici işlevi değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda mukaddimelerin, başlangıç seviyesindeki öğrenciler için nahiv ilminin temel kaidelerini sade ve sistematik bir biçimde sunmayı amaçlayan metinler olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın merkezinde yer alan Mukaddime fi'n-nahiv, içerik, üslup ve öğretim yöntemi bakımından analiz edilmiştir. Eserde konular taksim ve örnekleme yoluyla ele alındığı, istişhâdın Kur'ân, şiir ve fasih dil örnekleriyle sınırlandırıldığı ve illet tartışmalarının pedagojik kaygılarla yapılmadığı görülmüştür. Bu özellikler, eserin öğretici ve giriş mahiyetindeki yapısını açıkça ortaya koymaktadır.

Çalışma sonucunda, Mukaddime fi'n-nahiv'in genelde mukaddime geleneğine, özelde ise nahiv mukaddimelerine öncü ve ilham verici bir eser olduğu tespit edilmiştir. Halef el-Ahmer'in bu eseri, nahiv öğretiminde sistematik tertip, pedagojik sadelik ve metodolojik bilinç açısından sonraki dönemlerde kaleme alınan mukaddimelere model teşkil etmiştir. Bu yönüyle çalışma, nahiv tarihi ve mukaddime geleneğine dair bütüncül bir değerlendirme sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, Mukaddime, Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi'n-nahiv*, İstişhâd.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

THE MUQADDIMA TRADITION IN THE SCIENCE OF NAḤW (The Case of Khalaf al-Aḥmar)

İbrahim UYSAL

Batman University, Institute of Graduate Education

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Cüneyt MARAL

Year 2025, 83 Pages

This study examines the muqaddima tradition—an important genre of scholarly writing within Arabic language and grammatical sciences—specifically in the context of the science of naḥw. Focusing on *Muqaddima fī al-naḥw* by the early grammarian Khalaf al-Aḥmar, the research aims to identify the emergence of the muqaddima genre, its function in teaching naḥw, and Khalaf al-Aḥmar’s role in the formation of this tradition.

The study first addresses the life, scholarly personality, and intellectual milieu of Khalaf al-Aḥmar, evaluating his connection to the Basran school of grammar, his competence in the transmission of poetry, and his mastery of linguistic material. It then examines the historical development of the science of naḥw, demonstrating how linguistic problems that arose with the spread of Islam laid the groundwork for the emergence of this discipline.

Subsequently, the historical trajectory of the muqaddima tradition is discussed. The general place of the muqaddima in scholarly works, its transformation as a genre, and its use across different fields of knowledge are analyzed; thereafter, the emergence and pedagogical function of muqaddimas specifically within the science of naḥw are evaluated.

In this context, muqaddimas are identified as texts intended to present the fundamental rules of naḥw to beginner-level students in a clear and systematic manner. *Muqaddima fī al-naḥw*, which constitutes the core of the study, is analyzed in terms of content, style, and teaching method. It is observed that the topics are addressed through classification and exemplification, that evidentiary citation (*istishhād*) is limited to the Qur’an, poetry, and examples of eloquent usage, and that causal (*‘illa*) discussions are avoided due to pedagogical considerations. These features clearly demonstrate the instructional and introductory nature of the work.

As a result, *Muqaddima fī al-naḥw* is identified as a pioneering and inspirational work for the muqaddima tradition in general and for grammatical muqaddimas in particular. Khalaf al-Aḥmar’s work served as a model for later muqaddimas in terms of systematic organization, pedagogical simplicity, and methodological awareness in the teaching of naḥw. In this respect, the study offers a comprehensive evaluation of the history of naḥw and the muqaddima tradition.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Sentaks, Khalaf al-Ahmar, *Muqaddime fī n-naḥw*, *Istishhād*.

ÖN SÖZ

İslam ilim geleneğinde dil çalışmaları, sadece bir iletişim aracı olmanın ötesinde, kutsal metinlerin doğru anlaşılması ve yorumlanması için zaruri bir alan olarak görülmüştür. Bu bağlamda, nahiv ilmi Arapçanın gramer yapısı sistematik hale gelmiş, asırlar boyunca hem ilim dünyasının hem de eğitim-öğretim faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur.

Nahiv ilminde kaleme alınan eserler arasında mukaddimeler, ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü bu metinler, ilme yeni başlayan öğrencilere yol gösterici bir kılavuz haline gelmiştir. Konuları sade ve özlü bir biçimde ele alan mukaddimeler daha geniş nahiv alanları için bir giriş niteliği kazanmıştır. Mukaddime geleneği, aynı zamanda eğitimde kullanılan yöntemlerin, ilmî birikimin aktarılış biçiminin ve dil bilincinin en yalın örneklerini sunmaktadır.

Bu tez, mukaddime geleneğini merkeze alarak, nahiv ilmini konu edinmektedir. Çalışmada, Halef el-Ahmer'in hayatı ve ilmî şahsiyeti tanıtılmış, mukaddime geleneğine katkıları ele alınmış, ayrıca bu geleneğin nahiv ilmi içerisindeki yeri ve işlevi incelenmiştir. Böylece hem mukaddime türünün ilim dünyasındaki anlamı hem de Halef el-Ahmer'in bu sürece kattıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu tez bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın önemi, amacı ve yöntemi gibi kriterler açıklandıktan sonra Halef el-Ahmer'in yaşadığı dönem, hayatı, ilmî kişiliği, hocaları, talebeleri ve kaleme aldığı eserlerinden bahsedilmiştir. Birinci bölümde nahiv ilmi ve mukaddimeler ile ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca nahiv ilminin tarihel seyrine paralel mukaddime geleneğinin kat ettiği aşamalar irdelenmiştir. İkinci bölümde ise mukaddime geleneği bağlamında halef el-Ahmer'in “*Mukaddime fin-nahiv*” adlı eseri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Araştırma sürecinde klasik kaynaklardan ve çağdaş çalışmalardan istifade edilmiş, mukaddime geleneğinin tarihî gelişimi değerlendirilmiştir. Çalışma hazırlanırken, yalnızca ilmî bir inceleme yapmakla yetinilmemiş; aynı zamanda nahiv ilminin öğretim boyutu da göz önünde bulundurulmuştur.

Tezimin oluşum sürecinde bana rehberlik eden, engin bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Cüneyt MARAL'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Tezimin olgunlaşmasında katkıları bulunan ve tez savunma jürisinde yer alan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Yahya SUZAN ve Doç. Dr. Halil AKÇAY'a değerli görüş ve katkılarından dolayı teşekkür ederim. Bu süreçte ismini tek tek zikredemediğim, ancak destek ve katkılarıyla tezimin ortaya çıkmasında emeği geçen herkese teşekkür ederim. Ayrıca, sabırları ve destekleriyle her daim yanımda olan aileme minnettarlığımı ifade ederim. Özellikle eğitim hayatımı kendilerine borçlu olduğum, ilmî ve manevi desteğini her zaman hissettiğim değerli hocam ve üstadım M. Burhanettin MÜCAHİDİ Hazretlerine teşekkür etmeyi ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Bu çalışmanın, nahiv ilminde mukaddime geleneğini anlamak isteyen araştırmacılar için faydalı bir kaynak olmasını ve ilim dünyasına küçük de olsa bir katkı sunmasını ümit ediyorum.

İbrahim UYSAL
BATMAN-2025

ÖZET	iv
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Konunun Önemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı.....	1
1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırları	2
1.4. Araştırma Yöntemi ve Kaynaklar	2
1.5. Halef el-Ahmer'in Hayatı ve İlmî Kişiliği	4
1.5.1. Halef el-Ahmer'in yaşadığı siyasî dönem	4
1.5.2. Halef el-Ahmer'in hayatı.....	5
1.5.3. İlmî kişiliği	8
1.6. Halef el-Ahmer'in Hocaları	10
1.7. Halef el-Ahmer'in Talebeleri	11
1.8. Halef el-Ahmer'in Eserleri.....	12
1.8.1. Mukaddime fi'n-Nahiv.....	12
1.8.2. Divan	13
1.8.3. Kitâbü Cibâlîl-Arab ve ma kile fîha mineş-şîr	13
1.8.4. Kitâbü Me'anîl-Kur'ân.....	13
2. NAHİV İLMİ VE MUKADDİMELER	14
2.1. Nahiv İlmine Genel Bir Bakış	14
2.1.1. Nahiv kelimesinin sözlük ve terim anlamı	14
2.1.2. Nahiv ilminin ortaya çıkmasına etki eden faktörler.....	15
2.1.3. Nahiv ilminin doğuşu.....	16
2.1.4. Nahiv ilminin gelişim süreci	18
2.1.5. Nahvin olgunluk dönemi	18
2.1.6. Nahiv ekolleri	19
2.1.6.1. Basra ekolü	19
2.1.6.2. Kûfe ekolü	20
2.1.6.3. Bağdat ekolü	21
2.1.6.4. Endülüs ekolü.....	22
2.1.6.5. Mısır ekolü	24
2.2. Mukaddimelere Genel Bir Bakış	25
2.2.1. Mukaddime kelimesi ve gelişim süreci.....	25
2.2.2. Mukaddimetul-kitap.....	26
2.2.2.1. Besmele	28
2.2.2.2. Hamdele.....	29
2.2.2.3. Salvele	29
2.2.3. Mukaddimetul-ilim	30
2.2.4. Mukaddimelerin tarihsel seyri	31
2.2.5. Nahiv ilmi bağlamında mukaddime geleneğinin ortaya çıkışı	32

2.2.6. Mukaddimelerin ortaya çıkmasına etki eden faktörler	33
2.2.7. Nahiv ilminde yazılan başlıca mukaddimeler	35
2.2.7.1. Halef el-Ahmer ve nahiv mukaddimesi.....	35
2.2.7.2. Mukaddimetüs-Sîbeveyhi (Kitabü Sîbeveyhi'nin giriş kısmı)	36
2.2.7.3. el-Mukaddimetül-muhsibe.....	36
2.2.7.4. el-Mukaddimetül-Cezuliyye	37
2.2.7.5. el-Elfiyye	38
2.2.7.6. el-Mukaddimetül-Acurrumiyye	39
2.2.8. Mukaddime fin-Nahvi ve bu Alandaki başlıca mukaddimelerin mukayesesi	40
2.2.9. Mukaddimelerin temel özellikleri.....	43
2.2.10. Mukaddimeler ve diğer telif türleri	44
2.2.10.1. Mukaddimeler ve metinlerin mukayesesi.....	44
2.2.10.2. Mukaddimeler ve şerhlerin mukayesesi	46
2.2.10.3. Mukaddimeler ve hâşiyelerin mukayesesi.....	48
2.2.10.4. Mukaddimeler ve ta'likatların mukayesesi.....	49
3. HALEF el-AHMER VE MUKADDİMESİ.....	52
3.1. Eserin İsmi ve Müellife Aidiyeti	52
3.2. Yazılış Amacı	54
3.3. Ana Bölümleri	55
3.4. Halef el-Ahmer'in Te'lif Yöntemi	60
3.5. İstişhad Yöntemi.....	60
3.5.1. Kur'ân-ı Kerim ile istişhad	61
3.5.2. Hadisi şerif ile istişhad	64
3.5.3. Şiir ile istişhad	65
3.6. Üslubu	67
3.7. Tanım Analizleri.....	68
3.8. Kullandığı Terimler	68
3.9. Örneklemeleri	70
3.10. Nahvi İletlere Dayanması.....	71
3.11. Kaynakları	74
SONUÇ	76
KAYNAKÇA.....	79

KISALTMALAR

C.c.	Celle Celaluhu
hz	hazreti
vb	ve benzeri
b.	ibn/bin
s.a.s.	sallallāhu aleyhi vesellem
TDV	Türkiye diyanet vakfi
h.	hicri
m.	miladi
ö.	ölüm
thk.	Tahkik
ty.	Tarih yok
Bk.	Bakınız
Bs	basım yeri yok

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Önemi

Dinin asli kaynaklarının anlaşılmasında, dilin doğru kullanımı sadece bireysel bir ifade meselesi değil, aynı zamanda metinlerin sahih biçimde korunması ve yorumlanması bakımından da hayati bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda dini etkilerle ilk dil çalışmaları başlamıştır. Nahiv ilminde kaleme alınan eserler, kimi zaman geniş hacimli ve kapsamlı olmuştur. Ancak ilme yeni başlayan öğrenciler için daha kısa ve öğretici nitelikte metinler de hazırlanmıştır. Bu metinler genelde “muhtasar” adıyla anılmış ve ilim talebelerine temel meseleleri kavratma noktasında bir kılavuz görevi üstlenmiştir. Muhtasar eserler arasında mukaddimelerin ayrı bir önemi vardır. Nitekim mukaddimeler, nahiv ilminin özlü meselelerini yalın bir üslupla sunarken aynı zamanda öğretim metodolojisinin de en somut örneklerini ortaya koymuştur. Bu sebeple mukaddime geleneği, Arap dili ve gramer çalışmalarında hem didaktik hem de metodolojik açıdan ayrı bir değer taşımaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Nahiv ilminde çok sayıda mukaddime niteliğindeki eserin kaleme alınması bu nitelikteki çalışmaların bir geleneğe büründüğü izlenimini vermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada daha önce detaylı bir şekilde irdelenmeyen bu alanın tahlili hedeflenmiştir. Mukaddimelerin önemli bir yekûna ulaşması nedeniyle literatür taraması yapmak yerine temel özelliklere yoğunlaşmıştır. Ayrıca günümüze kadar ulaşan bu alandaki ilk eser olması hasebiyle Halef el-Ahmer’in “Mukaddime fi’n-Nahv” adlı eseri önemli bir konumdadır. Dolayısıyla çalışmada söz konusu eserin tahliliyle mukaddime geleneğinin ana hatlarını somutlaştırma amacı güdülmüştür.

Çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır:

- 1- Mukaddime türü, nahiv ilminde nasıl bir fonksiyon üstlenmiştir?
- 2- Halef el-Ahmer’in ilmî şahsiyeti bu geleneğin gelişimine ne tür katkılar sağlamıştır?

3- Mukaddime literatürü, eğitim ve öğretim faaliyetlerinde nasıl bir rol oynamıştır?

Bu sorular çerçevesinde hem mukaddime geleneğinin temel özellikleri tanıtılacak hem de Halef el-Ahmer'in bu geleneğe katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.3. Araştırmanın Kapsam ve Sınırları

Bu çalışmada, nahiv ilminin tarihsel süreç içerisindeki teşekkülü ve gelişimine; ana hatlarıyla değinilmekle birlikte, araştırmanın temel odak noktası mukaddime türü ve bu tür içerisinde Halef el-Ahmer'in konumunun tahlilidir. Bu bağlamda, nahiv literatüründe mukaddime geleneğinin ortaya çıkışı, amacı ve öğretim sürecindeki yeri ele alınmış; Halef el-Ahmer'in bu geleneğe katkısı, mevcut eserleri ve rivayetler çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın sınırlarını belirleyen başlıca hususlardan biri, Halef el-Ahmer'e nispet edilen ve günümüze ulaşan eserlerin sınırlı sayıda olmasıdır. Ayrıca, mukaddime türünü doğrudan konu edinen modern akademik çalışmaların azlığı, araştırmanın kapsamını daraltan bir diğer önemli etkidir. Bununla birlikte, klasik kaynaklar başta olmak üzere mevcut literatür incelenmiş; elde edilebilen veriler ışığında mukaddime geleneği ele alınmaya çalışılmıştır.

1.4. Araştırma Yöntemi ve Kaynaklar

Çalışmada öncelikli olarak klasik nahiv kaynaklarına başvurulmuş, ardından konuyla ilgili modern akademik araştırmalar incelenmiştir. Metinler, tarihî bağlamı içerisinde değerlendirilmeye çalışılmış; mukaddime geleneği, diğer nahiv eserleriyle karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Elde edilen bulgular sistematik bir çerçevede analiz edilmiştir.

Nahiv ilminde mukaddime geleneği ve erken dönem dil çalışmaları üzerine literatürde bazı akademik çalışmalar bulunmakla birlikte, bu çalışmaların odak noktaları ve konuyu ele alış biçimleri, "Nahiv İlminde Mukaddime Geleneği: Halef el-Ahmer Örneği" başlıklı bu söz konusu çalışmadan belirgin şekilde ayrılmaktadır.

Örneğin Hüseyin Ersönmez tarafından "Halefu'l-Ahmer: Şairliği, Râvîliği ve Edebî Tenkîçiliği" başlığı ile kaleme alınan makale, Halef el-Ahmer'i ağırlıklı olarak şiir râvisi, şair ve edebî tenkitçi kimliğiyle ele almaktadır. Çalışmada Basra-Kûfe şiir rivayeti

ekolleri çerçevesinde Halef el-Ahmer'in konumu, Hammâd er-Râviye (ö. 160/776-77) ile ilişkisi, kendisine yöneltilen şiir uydurma ithamları ve bu ithamlara dair klasik ve modern görüşler ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Ayrıca Halef'in edebî tenkitçiliğine dair rivayetler ve şiir meclislerindeki otoritesi ön plana çıkarılmıştır.¹

Bununla birlikte makalede, Halef el-Ahmer'in nahiv ilmindeki yeri ve özellikle “*Mukaddime fi'n-Nahv*” adlı eseri, çalışmanın ana eksenini oluşturmamakta; daha çok biyografik ve edebî çerçeve içerisinde sınırlı şekilde ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Halef el-Ahmer'in nahiv öğretimi ve mukaddime türü bağlamındaki katkılarını sistematik olarak incelememektedir.

Orhan Oğuz tarafından kaleme alınan “Halef el-Ahmer'in Arapça Dilbilgisi Öğretim Metodu” adlı başka bir araştırma makalesinde Halef el-Ahmer'in “*Mukaddime fi'n-Nahv*” adlı eseri merkeze alınarak, eserin Arapça öğretimini kolaylaştırmaya yönelik yönü ele alınmıştır. Nahiv kitaplarının aşırı illetli ve ayrıntılı yapısına yönelik Halef el-Ahmer'in eleştirileri, dil öğretiminde gramerin sınırlandırılması gerektiği düşüncesi ve pedagojik yaklaşımı ön plana çıkarılmıştır. Çalışma, özellikle Türk asıllı âlimlerin Arap diline katkısı vurgusuyla dikkat çekmektedir.²

Ancak bu çalışmada “*Mukaddime fi'n-Nahv*” adlı eser, nahiv ilmi içerisinde türsel bir te'lif geleneği olarak ele alınmamaktadır. Halef el-Ahmer'in eseri, daha çok modern dil öğretimi perspektifiyle değerlendirilmekte ve diğer mukaddime örnekleriyle mukayeseye gidilmemektedir. Bu yönüyle çalışma, mukaddime geleneğini bütüncül ve tarihsel bir çerçevede ele almaktan uzaktır.

“Nahiv İlminde Mukaddime Geleneği: Halef el-Ahmer Örneği” başlıklı bu söz konusu çalışmada ise yukarıda zikredilen çalışmalardan farklı olarak, mukaddime nahiv ilmi içerisinde müstakil bir telif türü olarak ele almakta ve Halef el-Ahmer'i bu türün kurucu isimlerinden biri olarak incelemektedir. Çalışmada yalnızca Halef el-Ahmer'in biyografisi veya bu eseri değil; mukaddime türünün ortaya çıkışı, amaçları, öğretim fonksiyonu ve nahiv literatüründeki yeri sistematik biçimde ele alınmaktadır. Halef el-Ahmer'in “*Mukaddime fi'n-Nahv*” adlı eseri hem klasik nahiv eserleri hem de mukaddime geleneği içerisindeki diğer örneklerle mukayeseli şekilde değerlendirmektedir. Bu bağlamda mevcut literatürde genellikle parçalı biçimde ele

¹ Hüseyin Ersönmez, Halef el-Ahmer: Şairliği, Raviliği Ve Edebi Tenkitçiliği, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2023), 177-200.

² Orhan Oğuz, Halef el-Ahmer'in Arapça Dilbilgisi Öğretim Metodu, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/16 (Mart 2019), 1066-1073.

alınan bu konuyu bütüncül bir çerçevede inceleme amaçlanmaktadır. Bu yönüyle söz konusu çalışma hem nahiv ilmi tarihi hem de Arap dili öğretimi açısından literatüre özgün bir katkı sunmayı hedefleyerek diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

1.5. Halef el-Ahmer'in Hayatı ve İlmi Kişiliği

1.5.1. Halef el-Ahmer'in yaşadığı siyasî dönem

Doğumunun 115/733'te, vefatının ise yaklaşık 180/796 yılında gerçekleştiği bilinen Halef el-Ahmer'in hayatı iki büyük siyasî yapının kesiştiği kritik bir tarihsel döneme rastlamaktadır.

Halef el-Ahmer'in çocukluk ve ilk gençlik yılları, Emevîler Devleti'nin çözülme sürecine girdiği bir dönemde geçmiştir (41–132/661–750). Bu dönem Arap olmayan Müslümanların (mevâlî) siyasî ve sosyal hayatta ikinci planda tutulduğu, etnik temelli ayrımcılığın belirgin olduğu ve Horasan merkezli muhalefet hareketlerinin güç kazandığı bir safhayı ifade etmektedir.

Halef el-Ahmer'in ailesinin Fergana veya Horasan asıllı olması ve mevâlî statüsünde bulunması, onun Emevî yönetimi altındaki sosyal yapının alt katmanında yer aldığını göstermektedir. Nitekim bu dönemde birçok ilmî şahsiyet gibi Halef el-Ahmer'de siyasî merkezden uzak, ilim ve kültürün yoğunlaştığı Basra çevresinde yetişmiştir. Emevîlerin son döneminde Basra, siyasî çalkantılara rağmen ilmî faaliyetlerin devam ettiği önemli bir merkez konumundaydı.³

Halef el-Ahmer, Abbâsî İhtilâli'ni (132/750) bizzat idrak eden nesle mensuptur. Bu ihtilâl, sadece siyasî bir iktidar değişimini değil, aynı zamanda mevâlînin sosyal ve ilmî hayatta ön plana çıkmasını, ilme ve kültüre verilen değerin artmasını, Basra ve Kûfe gibi şehirlerin ilmî rekabet merkezleri hâline gelmesini beraberinde getirmiştir.⁴

Abbâsîler'in iktidara gelişi, Halef gibi Arap asıllı olmayan âlimler için yeni imkânlar doğurmuş, ilmî liyakat soy ve kabile bağlarının önüne geçmeye başlamıştır. Bu durum, Halef'in nahiv, lügat ve şiir alanlarında otorite kabul edilmesinde etkili olmuştur.

³ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 11/95.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1988), 1/31.

Halef el-Ahmer'in ilmî kişiliği Abbâsî Devleti'nin ilk döneminde olgunlaşmıştır. Özellikle Hârûnürreşîd (170–193) devri, ilim ve kültürün zirveye ulaştığı bir dönem olup, Basra ve Kûfe'de nahiv ekolleri arasındaki rekabet, câhiliye şiirinin toplanması ve tasnifi ve dil ve edebiyat alanında sistematik eserlerin telifi yoğunlaşmıştır. Halef el-Ahmer, bu ilmî atmosfer içinde Basra dil mektebinin en önemli temsilcilerinden biri olarak öne çıkmıştır.⁵

Halef el-Ahmer, doğrudan siyasî faaliyetlerle ilgilenmemiştir. Bununla birlikte yaşadığı dönemde Siyasî iktidarın ilim camiasını desteklemesi, Halifelerin ve yöneticilerin âlimleri himaye etmesi, Şiir ve dil bilgisinin idarî ve kültürel prestij unsuru hâline gelmesi onun ilmî nüfuzunu artırmıştır. Basra valisi Bilâl b. Ebû Bürde el-Eş'arî'nin himayesi altında yetişmesi, bu dönemde siyasî otorite ile ilmî çevreler arasındaki ilişkiye somut bir örnek teşkil etmektedir.

1.5.2. Halef el-Ahmer'in hayatı

Halef el-Ahmer'in (ö. 180/796) künyesi Ebû Muhriz, babası Hâyân b. Muhriz'dir. Kendisi, el-Eş'ari ve el-Basri nisbesi ile tanınmıştır. Anne ve babası, günümüz coğrafyasında Özbekistan sınırlarına dâhil olan Fergana⁶ veya İran'ın doğu ve kuzeydoğusundaki Horasan bölgesinden olup Fars asıllıdır.⁷ Bazı kaynaklarda Türk asıllı oldukları ileri sürülmüştür.⁸

Ailesi, Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) tarafından esir alınarak Irak'a getirilmiş, Basra'da dönemin valisi Bilal b. Ebû Bürde el-Eş'ari'ye (ö. 104/722) hediye edilmiştir. Esaretle birlikte Halef'in anne ve babası Basra'ya yerleşmiş ve Hicri 115 yılında Halef el-Ahmer dünyaya gelmiştir. Basra valisi Bilal önce anne ve babasını azat etmiş, daha sonra Halef el-Ahmer'i de azat ederek himayesine almış ve iyi bir eğitim almasını sağlamıştır.⁹

⁵ Yıldız, "Abbâsîler", 31-48.

⁶ Abdullah b. Muhammed İbnü'l Mu'tez, *Tabakatü's-suara*, thk: Abdüsettar Ahmed Ferrac, (Kahire: Darü'l Me'arifi), 148; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dinori, *eş-Şi'ir ve 'ş-suara*, (Beyrut: Darü'l-Hadis 2002), 2/776.

⁷ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak el-Nedim, *el-Fihrist*, nşr: İslami El Yazma Eserleri Basım Merkezi, (Londra: Müessesetü'l-Furkan lit-turasi'l-İslami, 2014), 1/137.

⁸ Şerafettin Yaltkaya, *Türkiyat mecmuası*, 321, 1942.

⁹ Cemaluddin Ebû l Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, thk: Muhammed Ebû l Fadl İbrahim, (Kahire: Darul Fikr el-Arabiyyi, 1982) 1/383; İbn Kuteybe, *eş-Şi'ir ve 'ş-su'arâ*, 2/776; Amr b. Bahr b. Mahbub Ebû Osman el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 2002), 1/123; *Mü'cemüş-suara el-Arab*, 1230.

Başka bir rivayet göre Halef el-Ahmer bizzat Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.) (ö. 42/662-63) tarafından azat edilmiştir. Bu sebeple kendisine el-Eş'ari nisbesi verilmiştir. Yine aynı kaynakta Emevîler'in azatlısı olduğu aktarılmıştır. Bilal b. Ebû Bürde, daha önce Halef'in şiir rivayetinde hocası olan Hammâd er-Raviye'yi de (ö.776) azat ederek himayesine almıştır.¹⁰ Halef el-Ahmer, hocasından aldığı dersler sayesinde Arap edebiyatına ve özellikle Arap şiirine önemli katkılarda bulunmuş, Basra'da şiir rivayeti hareketinin başlamasına öncülük etmiştir.¹¹

Arap dilbilimcileri arasında Halef adını taşıyan birçok kişi bulunmakla birlikte, en tanınmış olanı Halef el-Ahmer'dir. Bazı kaynaklarda "el-Ahmer" denildiğinde Ali b. Hamza el-Kisai'nin öğrencilerinden Ali b. Hasan el-Ahmer el-Kufî'nin de kast edildiği dile getirilmiştir. Nitekim Halef el-Ahmer'e bu karışıklığı önlemek için el-Basri nisbesi verilmiştir.

Arap dilcileri arasında Halef adını taşıyan birçok âlim bulunmakla birlikte, mutlak olarak "el-Ahmer" denildiğinde çoğunlukla Basralı Halef el-Ahmer b. Hayyân kastedilmiştir. Ancak bazı kaynaklarda bu lakabın, Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî'nin (ö. 189/805) öğrencisi olan Kûfeli Ali b. Hasan için de kullanıldığı görülmektedir. Bu karışıklığı gidermek amacıyla Halef el-Ahmer'e özellikle "el-Basrî" nisbesinin eklendiği belirtilmektedir.

İzzettin et-Tenûhî, Halef el-Ahmer'in *Mukaddime fi'n-nahiv* adlı eserine yazdığı mukaddimede, Ebû Tayyib el-Lugavî'nin (ö. 351/962) "*Merâtibü'n-Nahviyyîn*" adlı eserine dayanarak bu karışıklığın sebeplerini hem mantıkî hem de tarihî rivayetler ışığında incelemiştir. Buna göre, Zenbûriyye meselesi bağlamında Sîbeveyhi ile münazaraya katılan "el-Ahmer", Basralı Halef değil, Kûfeli el-Ahmer'dir. Erken dönem rivayetlerde Halef isminin açıkça zikredilmemesi bu görüşü desteklemektedir. Buna rağmen İbn Hişâm ve onu takip eden âlimlerin, bazı nahiv görüşlerini yanlışlıkla Basralı Halef'e nispet ettikleri; "Kûfilerden olan Halef" şeklindeki ifadelerin bu hatalı isnadın açık bir göstergesi olduğu vurgulanmaktadır. Oysa Ebû Muhriz Halef el-Ahmer'in Basra ekolüne mensup olduğu hususu kaynaklarda sabittir.¹²

¹⁰ İbnü'l-Mu'tez, *Tabakatü's-Suara*, 148; İsmail Durmuş, "Halef el-Ahmer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 1997), 15/234-236.

¹¹ Yaltkaya, *Türkiyat mecmuası*, 321; Şihabuddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh, *Mü'cemül-Üdeba*, thk: İhsan Abbas, (Beyrut: Darül Ğarbi el-İslami, 1993), 3/1255.

¹² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, thk: İzzettin et-Tenuġi, (Daru ihyait-turasi, Dimaşk, 1961), Muhakkikin girişi, 12; Durmuş, Halef el-Ahmer, 15/234.

Ayrıca, Arap dilbilimcileri arasında *el-Ahmer* lakabıyla anılan diğer önemli şahsiyetler de mevcuttur. Süyûtî (ö. 911/1505), “*Buğyetü’l-vu’ât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nühât*” adlı eserinde bu lakapla Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (ö. 213/828) ve tarih, ahbar ve ensab ilimlerinde meşhur Eban b Osman el-Lü’lû’yi de zikretmiştir.¹³

Halef el-Ahmer, hayatının ilk dönemlerini kölelik içinde ve zor şartlarda geçirmiştir. Bununla birlikte Basra’nın ilmî ve kültürel açıdan en güçlü çevrelerinden birinin içinde yetiştirme fırsatı bulmuştur. Şehrin seçkin ailelerinden Eş’arîler’in, hatta bizzat Basra valisinin azatlısı olması, ona güçlü bir himaye sağlamış; bu sayede döneminin önde gelen âlimlerinden ders alma imkânı elde etmiştir.¹⁴

Halef el-Ahmer’in ilmî yolculuğu çok yönlüdür. Yûnus b. Habîb’den (ö. 182/798) uzun yıllar boyunca nahiv, lûgat ve şiir; Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ve Hammâd b. Seleme’den (ö. 167/784) nahiv; Ebû Amr b. Âlâ’dan (ö. 154/771) nahiv ve garîb lûgatlar; (ö. 154/771) Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Ebû Zeyd el-Ensârî’den (ö. 215/830) ise lûgat ve nadir kelimeler alanında eğitim almıştır. Bu derece seçkin hocalardan ders alması, onun erken dönemde ilmî birikimini güçlendirmiştir.

Halef el-Ahmer nahiv ilmini çok iyi bilen, nahvin hikmetlerine vakıf bir dilbilimci olmasına rağmen, daha çok şiir ve şiir eleştirisi alanında meşhur olduğu için, bu şöhreti onun bu özelliğini örtmüştür. Hatta çoğu zaman Sibeveyhi nahiv konularında ondan istifade etmiştir. Öyle ki; Sibeveyhi “Güvenilir olan bana bildirdi ki ya da Arapçasına güvendiğim kişi bana bildirdi” dediği zaman kastettiği kişi Halef el-Ahmer’dir. Halef, nahiv ilmini çoğunlukla Sibeveyhi’nin de hocası olan Yunus b. Habîb’in yanında okumuştur.

Bazı kaynaklarda Halef’in filolojiyle ilgilenmediği ve dil ile ilgili meseleleri kıvrak zekâsıyla çözdüğü ileri sürülmüştür. Ancak yapılan araştırmalar onun ilk büyük nahiv âlimlerinden biri olduğunu göstermektedir. Zira dil meselelerini çözme konusunda yazılan ilk hacimli ve sistematik eser Sibeveyhi’nin “*el Kitab’ı*” olduğu gibi bu konuda yazılan ilk muhtasar eser de Halef el-Ahmer’in “*Mukaddime Fin- Nahiv*” adlı kitabıdır. Hatta sadece Yunus b. Habîb’in yanında 20 sene nahiv dersleri almıştır. Bu da gösteriyor ki Halef el-Ahmer nahiv ilmi ile ciddi manada ilgilenmiş ve eserler yazmıştır. Ancak onun

¹³ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât fî tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nühât*, thk: Muhammed Ebû’l-Fadl, (Lübnan: Mektebetü’l-Asriye, ty), 2/389.

¹⁴ Durmuş, *Halef el-Ahmer*, 15/234.

şiiir edebiyatı ve şiiir eleştirisi ile meşhur olması filoloji alanındaki bu özelliğinin üstünü örtmüştür.¹⁵

Halef'in şiiir sahasında meşhur bir şahsiyet hâline gelmesinde, dönemin en tanınmış şiiir ravilerinden olan Hammâd er-Râviye ile ilişkisi etkili olmuştur. Hammâd, şiiir rivayetinde oldukça cimri ve ketum olmasına rağmen Halef'in zekâsına duyduğu güven sebebiyle ona şiiir öğretmiş, Halef el-Ahmer'in aracılığıyla Basra'da şiiir hareketinin başlamasına vesile olmuştur. Bu iki isim, sadece belli bir şair ya da kabileye ait rivayetleri öğrenen sıradan raviler değil; bütün eski şiiir birikimi hakkında otorite kabul edilen iki büyük râvi olarak tanınmışlardır. Hammâd'ın vefatından sonra Halef, Basralılara olduğu gibi Küfeliler'e de şiiir rivayeti ve eleştirisi alanında hocalık yapmıştır.¹⁶ Hayatının son döneminde Halef el-Ahmer'in zühde yöneldiği aktarılmıştır. Kur'ân'ı hatmetmekle meşgul olmuş ve dünyevi teklifleri reddetmiştir.¹⁷ Vefat ettiği yer ile ilgili net bir bilgi bulunmamakla birlikte genel kabule göre Halef el-Ahmer yaklaşık 180 (796) yılına doğru vefat etmiştir.¹⁸

1.5.3. İlmî kişiliği

Halef el-Ahmer, nahiv ilmini çok iyi bilen, nahvin hikmetlerine vakıf bir dilbilimci olarak tanınmıştır. Öğrencisi İbn Sellam "Halef bize bir haber verdiğinde yahut bir şiiir naklettiğinde onun aslını araştırma gereğini duymazdık"¹⁹ ifadesi ile bu hususa işaret etmiştir. Nahiv ilmini "*el-Kitab*" adlı eserinde sistematik bir biçimde ele alan Sîbeveyhi (ö. 180/796), Halef el-Ahmer'in ilminden istifade etmiştir. Şöyle ki; Sîbeveyhi'nin "Güvenilir olan bana bildirdi ki" ya da "Arapçasına güvendiğim kişi bana bildirdi" dediği zaman kastettiği kişi Halef el-Ahmer'dir.

Halef el-Ahmer'in ilmi kişiliğini yansıtan en önemli eserlerinden biri "*Mukaddime fin-Nahiv*"dir. Bu eser hem Arapçanın gramer yapısını açıklamakta hem de ilim talebelerine temel bir rehber sunmaktadır.

¹⁵ Durmuş, *Halef el-Ahmer*, 15/235.

¹⁶ Hüseyin Ersönmez, Halef el-Ahmer: Şairliği, Raviliği Ve Edebi Tenkitçiliği, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2023), 177-200.

¹⁷ Süyûtî, *Büğyetül-vu'at* 1/554; Yaltkaya, *Türkiyat mecmuası* 321. Selahaddin Halil b. Eybek b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi*, thk. Ahmet el-Arnâvutî ve Türki Mustafa, (Beyrut: Daru İhyait-Turasi, 2000), 13/220; Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmran el-Mirzebanî, *Mü'cemüş-şuara*, thk: Dr. Kerenku, (Beyrut: Darü'l Kutubil İlmîyye, 1982), 1230; Yaltkaya, *Türkiyat mecmuası*, 321.

¹⁸ Mâkeleler göstirelim.

¹⁹ Muhammed b. el-Hasan b. Übeydillâh b. Muzhic Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lugaviyyin*, thk: Muhammed b. Ebû l Fadl İbrahim, (Darü'l Mearif, ty) 162.

Halef el-Ahmer'in, şiir ve edebiyat alanında da öne çıktığı dile getirilmiş, rivayet ettiği şiirler güvenilir kabul edilmiştir. Özellikle Cahiliye şiiri ve bedevi nesibleri konusunda geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu ve Basra'da şiir rivayeti hareketinin gelişmesine öncülük ettiği ifade edilmiştir. Kıraat, şiir ve nadir kelimeler konusunda bir otorite olan hocası Ebû Amr b. Âlâ'nın, Halef el-Ahmer'in şiir eleştirisinde kendisinden daha üstün olduğunu itiraf etmiş olması, Onun bu konuda güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak aynı zamanda usta bir şair olan ve özellikle Cahiliye tarzında şiir söylemede başarısı kabul edilen Halef el-Ahmer'in bazı şairlerin şiirlerini fark edilemeyecek derecede uydurduğu ileri sürülmüştür.²⁰ Bunları Küfeliler'e ve Basralılara okuduğu, onların da bu şiirleri divanlarına kaydettiği aktarılmıştır. Hatta hocası Hammâd er-Raviye'ye bile başka şairler adına uydurduklarını verip ondan sahih (gerçek şairine ait) şiirler aldığı aktarılmıştır. Yine bazı rivayetlere göre Halef, hayatının sonlarına doğru yaptıklarına pişman olup uydurduğu rivayetleri halka açıklamıştır. Buna rağmen onun bu itirafı kabul görmemiştir. Ebû Ubeyde'den (ö. 209/824) nakledilen Halef el-Ahmer'in, "Hammâd'a uydurduğum şiirleri verir, ondan sahih şiir alırdım; o da bunu kabul ederdi; onda büyük bir ahmaklık görürdüm" dediğine dair rivayetin tutarsız olduğu çok açık ve nettir. Bu rivayetin, neredeyse nahvin bütün meselelerinde birbirlerinin aleyhine olan iki ekolün, Basralı Ebû Ubeyde'nin Kûfeli Hammâd aleyhine gösterdiği bir mektep taassubundan başka bir şey olmadığı aşîkârdır. Çünkü Hammâd gibi şiir konusunda o dönemin en etkin şahsiyetlerinden olan bir kimsenin gerçekte uydurma şiiri birbirinden ayırt edemeyecek kadar saf ve zayıf olması düşünülemez. Bu uydurma isnadı, Kûfeli Hammâd er-Raviye ile öğrencisi Basralı Halef el-Ahmer ile ilgili olarak yoğun bir şekilde görülmektedir. İlk dönemlerden beri bu hadiseyi, Basra- Kûfe dil mektepleri arasında devam eden birbirini yalancılık, uydurmacılık ve bunlara benzer ithamlarla suçlama gayreti, raviler arasındaki daha fazla şiir bilme ve rivayet etme rekabeti, Arap ırkçılığına karşı Arap asıllı olmayanların, özellikle İran kökenli müslümanlar içinde bir tepki olarak doğan ve Araplarla bilhassa edebi sahada kıyasıya rekabete giren Şuûbiyye hareketi gibi sebeplere dayandıranlar olmuştur.²¹ Ancak Halef el-Ahmer'in şiirleri bozarak insanları kandırmak için böyle bir yol tutmuş olması akla ziyan bir ihtimaldir. Çünkü daha öncede değindiğimiz gibi, Ebû Amr ve İbn Sellam'ın yanı sıra Asma'i' gibi şiir eleştirisinde etkinlikleri kabul görmüş şiir eleştirmenleri onun rivayetlerinin güvenilirliği hususunda fikir birliğine varmışlardır. Ancak eski şiir mirasına son derece bağlı olan Halef el-

²⁰ Safedi, *el-Vafi*, 13-220.

²¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi'n-naḥiv*, Muhakkikin girişi 19.

Ahmer'in şiirdeki gücünü ispat etmek ve yüksek edebi zevke ulaşmak amacıyla bazı manzumelere nazireler yazıp onları taklit etmiş olasılığı daha makul bir sebep olarak görülebilir.

Her ne kadar bu uydurma hadisesi reddedilmişse de 19. Yüzyılın yarısında itibaren bu konu tekrar gündeme getirilmiştir. Bazı şarkiyatçılar uydurma meselesinin varlığını kabul ederken, önemli bir kısım şarkiyatçılar da meseleyi reddetmiştir. Son dönemin önemli edebiyatçılarından Mustafa Sadık er-Rafî'i ile Şevki Dayf da bu uydurma şiirlerin varlığını kabul edenlerdendir.²²

1.6. Halef el-Ahmer'in Hocaları

Halef el-Ahmer'in ilmî şahsiyetinin ve nahiv alanındaki yetkinliğinin teşekkülünde, kendisinden önceki Basra dil ekolüne mensup büyük âlimlerden aldığı eğitim belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Halef el-Ahmer, nahiv, lugat, kıraat ve rivayet ilimlerinde otorite kabul edilen birçok hocadan istifade etmiştir. Onun hocaları arasında özellikle Basra ekolünün kurucu isimleri öne çıkmaktadır.

Bu isimlerin başında, Basra dil ekolünün önde gelen nahiv ve lugat âlimlerinden biri olan Ebû Abdurrahmân Yunus b. Habîb (ö. 182/798) gelmektedir. Yunus b. Habîb, Arap dili ve şiir rivayeti konusunda tanınmış, talebeleri üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Halef el-Ahmer'in dil anlayışının şekillenmesinde onun ilmî birikiminin önemli katkısı olmuştur.²³

Halef el-Ahmer'in istifade ettiği bir diğer âlim ise Basra nahiv ekolünün öncülerinden olan Ebû Süleyman (Ebû Ömer) künyeleriyle bilinen İsa b. Ömer es-Sekafî'dir (ö. 149/766). İsa b. Ömer, fasih Arapçaya verdiği önem ve nahiv sahasındaki otoritesiyle tanınmış, Basra nahiv düşüncesinin teşekkülünde mühim bir yere sahip olmuştur.

Bunun yanı sıra Ebû Seleme Hammâd b. Seleme b. Dînâr el-Basrî (ö. 167/784), Halef el-Ahmer'in hocaları arasında yer almaktadır. Hammâd b. Seleme, Basra ilim çevresinin önde gelen muhaddis ve kurrâsından biri olup sünnete bağlılığı, güvenilirliği ve ilmî otoritesiyle temayüz etmiştir. Halef el-Ahmer'in rivayet kültürünün oluşmasında bu hocasının etkisi dikkat çekmektedir.

²² Durmuş, *Halef el-Ahmer*, 15/234.

²³ Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-luğaviyyîn*, 51; Yakut, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3/1199.

Halef el-Ahmer'in ilim aldığı önemli şahsiyetlerden biri de yedi kıraat imamından olan Ebû Amr b. Âlâ'dır (ö. 154/771). Ebû Amr b. Âlâ, Arap dili, kıraat ve şiir rivayeti alanlarında otorite kabul edilmiş, Basra dil ekolünün en etkili temsilcilerinden biri olmuştur. Halef el-Ahmer'in kıraat ve dil anlayışında onun ilmî mirasının izleri görülmektedir.²⁴

Ebü'l-Hattâb Abdülhamîd b. Abdülmecîd el-Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) de Halef el-Ahmer'in hocaları arasında yer almaktadır. Ebû Amr b. Âlâ'dan ders alan Ahfeş el-Ekber, Basra ekolünün ilk nesil nahiv âlimlerinden biri olup ilmî güvenilirliği ve takvasıyla tanınmıştır.

Basra dil ekolüne mensup önemli dil ve edebiyat âlimlerinden biri olan Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî de (ö. 215/830) Halef el-Ahmer'in istifade ettiği hocalar arasındadır. Ebû Zeyd el-Ensârî, Arap dili ve edebiyatına dair rivayetleriyle tanınmış ve Basra ekolünün ilmî birikiminin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

1.7. Halef el-Ahmer'in Talebeleri

Halef el-Ahmer, nahiv, lügat ve şiir rivayeti alanlarında edindiği ilmî birikim sayesinde etkili bir hoca olarak temayüz etmiştir. Onun ilmî faaliyetleri ve öğretim yöntemi, birçok dilbilimci, şair ve edebiyat eleştirmeninin yetişmesine zemin hazırlamış; böylece Basra dil ekolüne ait ilmî mirasın sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu çerçevede Halef el-Ahmer'in en meşhur talebelerinden biri, Basra dil ekolünün önde gelen dil ve edebiyat âlimlerinden olan Ebû Sa'îd Abdülmelik b. Kureyb el-Asma'î'dir (ö. 216/831). Basra'da doğan ve eğitimini burada tamamlayan Asma'î, Arap dili, lügat ve şiir rivayeti alanlarında derin bir ilmî birikime sahip olmuş ve sonraki nesiller üzerinde etkili olmuştur.²⁵

Halef el-Ahmer'in talebeleri arasında yer alan bir diğer önemli isim ise Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Cumahî el-Basrî'dir (ö. 231/846–847). Basra'da

²⁴ Cemaluddin Ebü'l Hasan Ali b. Yusuf b. el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, thk: Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Beyrut: Dar'ül-kütübü'l-Fikri1982), 4/133; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî el-Fârikî, *Siyeru A'lâmü'n-nübelâ*, 6/463; tayyar Altıkulaç, "Ebû Amr b. Ala", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 1994), 10/95.

²⁵ Sirafi, *Ahbarün-Nahviyyinel-Basriyyîn*, 53; Süleyman Tülücü, Asma'î, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1991) 3/499-500.

doğmuştur. Günümüze ulaşan “*Ṭabakātü Fuḥûli’ş-Şu‘arâ*” adlı eseri, onun Arap edebiyat tarihi üzerindeki kalıcı etkisini göstermektedir.²⁶

Meşhur şairlerden biri olan Ebû Nuvâs el-Hasen b. Hânî’ b. Abdilevvel el-Hakemî (ö. 190/805) de Halef el-Ahmer’in talebeleri arasında yer almaktadır. Basra dil çevresinde yetişen Ebû Nuvâs, ilk eğitimini annesinden ve Yakup el-Hadramî’den almış, ardından Küfe’de Vâlibe b. Hubâb’dan şiir dersleri görmüştür. Vâlibe’den sonra Halef el-Ahmer’den şiir ve dil alanında istifade eden Ebû Nuvâs, hocasının şiirlerini *Dîvân* adlı eserinde toplayarak Halef el-Ahmer’in edebî mirasının muhafaza edilmesine ve sonraki nesillere aktarılmasına katkıda bulunmuştur.²⁷

Halef el-Ahmer’in yetiştirdiği önemli talebelerden biri de Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsenna et-Teymî el-Basrî’dir (ö. 207–213/822–828). Basra’da doğan ve hayatının büyük bir kısmını burada geçiren Ebû Ubeyde, Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalarıyla Basra dil ekolünün önde gelen temsilcilerinden biri hâline gelmiştir.²⁸

Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kâsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî de (ö. 255/869), Halef el-Ahmer’in ilmî etkisini taşıyan talebeler arasında yer almaktadır. Arap dili ve edebiyatı, kıraat ve ahhâr alanlarında temayüz eden Ebû Hâtim es-Sicistânî, Basra ilmî çevresinde yetişmiş ve çok yönlü ilmî kişiliğiyle tanınmıştır.²⁹

1.8. Halef el-Ahmer’in Eserleri

1.8.1. Mukaddime fi’n-Nahiv

Arap dilbilgisinin temel konularını özetleyen, çalışmaya konu olan bu eser, ileride detaylıca değinileceği üzere dil öğrenenler için ayet, şiir ve meşhur kelimelerle örnekler sunmaktadır. Halef el-Ahmer’e ait olduğu kabul edilen ilk mukaddime türü nahiv çalışmaları arasında yer almaktadır.

²⁶ Safedî, el-Vâfi, 3/96; İbnu Nedim, el-Fihrist, 48; Zülfikar Tüccar, İbnu Sellam “el-Cumahi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV yayınları 1999), 20/312-313.

²⁷ İbnü’l-Mu‘tez, *Ṭabakātü’ş-Şu‘arâ*, 194; Abdurrahman b. Muhammedb. Ubeydullah Kemalüddin el-Enbari, *Nüzhetü’l-elibbâ*, thki İbrahim es-Samirani, (Ürdün: Mektebetü’l-menar 1985), 65; Nasuhi Ünal Karaaslan, “Ebû Nuvas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 1994),10/205

²⁸ Süleyman Tülücü, “Ma‘mer b. Müsenna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 2003),27/551.

²⁹ Zülfikar Tüccar, “Sicistânî Ebû Hâtim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 2009),37/139-141.

1.8.2. Divan

Ebû Nuvâs'ın, Halef el-Ahmer'den rivayet ederek derlediği şiirleri ihtiva eden bu eser³⁰, erken dönem Arap şiir geleneğini tanıma bakımından önemli bir kaynak konumundadır. Eserde, Câhiliye dönemi ile İslâm'ın ilk asırlarına ait şiirlerin içerdiği başlıca temalar açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Eserin en dikkat çekici yönü, av şiirlerine müstakil bir bölüm ayrılması ve hamriyyât türünün ilk defa bağımsız bir başlık altında ele alınmasıdır. Ancak şiirlerin, şair hayatı boyunca düzenli bir şekilde derlenmemiş olması sebebiyle bir kısmı günümüze ulaşamamış; ayrıca Ebû Nuvâs'a ait olmayan bazı hamriyyât ve ğılman gazelleri de zamanla ona nispet edilmiştir.³¹

1.8.3. Kitabü Cibâlil-Arab ve ma kile fiha mineş-şiir

Halef el-Ahmer'e nisbet edilen bu eser, Arap şiiri ve dağ isimleri üzerine odaklanmaktadır.³²

1.8.4. Kitâbü Me'anil-Kur'ân

Kur'ân tefsiri alanında kaleme alınmış bu eser, Halef el-Ahmer'e nispet edilmektedir. R. Blachere, Halef el-Ahmer'e atfedilen Kur'ân tefsirinin muhtemelen bu eser olduğunu ifade etmiştir.³³

³⁰ Safedi, *el-Vafi*, 13/219.

³¹ Nasuhi Karaarslan, Ebû Nuvâs, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 1994), 10/205-207.

³² İbn Nedim, *el-Fihrist*, 227; Yakuti, *Mü'cemü-l Üdeba*, 3/1256;

³³ Durmuş, *Halef el-Ahmer*, 15/236.

2. NAHİV İLMİ VE MUKADDİMELER

2.1. Nahiv İlimine Genel Bir Bakış

2.1.1. Nahiv kelimesinin sözlük ve terim anlamı

Nahiv kelimesi sözlükte “yönelmek, izini takip etmek, yön, taraf, yol” gibi manalara gelmektedir.³⁴ Terim olarak ise çeşitli tanımlar yapılmıştır. Seyyid Şerif el-Cürcani nahvi “*Arapça terkiplerin hallerinin i’rab, bina vb. gibi durumların kendisiyle bilindiği kurallara bağlı bir ilim*” olarak tarif etmiştir.³⁵ Süyûtî (ö. 911/1505) nahvin tanımını İbn Usfur’dan nakil ile “*Arap kelimelerinin araştırılması neticesinde elde edilen kıyaslarla meydana gelen ilimdir*” şeklinde tanımlamıştır.³⁶ İbn Cinnî ise el-Hasais adlı eserinde nahvi “*Arapların dillerinde, i’rab ve onun dışında tesniye, cemi, tahkir, teksir, izafet, nisbet, cümle oluşturma ve benzeri konularda Arapların takip ettikleri yönetime uymaktır*” şeklinde tarif etmiştir.³⁷ Gramer ilminin nahiv ile isimlendirilmesinde çeşitli rivayetler aktarılmıştır. Bir rivayete göre lahn hadiselerinin başlaması ile çalışma başlatan Hz. Ali (ö. 40/661) Ebû l-Esved ed-Düeli’ye (ö. 69/688) içinde kelime çeşitleri ile ilgili bilgilerin bulunduğu bir sayfayı vererek (انح هذا النحو) şeklinde hitap etmesidir.³⁸ Başka bir rivayete göre lahn olaylarının başlaması ile Ebû l-Esved ed-Düeli öğrencilerine gramer ile ilgili bilgileri aktardıktan sonra (انحوا هذا النحو) demesidir.³⁹

³⁴ İbn Manzûr Lisanu-l arap 15-309-310.

³⁵ Ebû l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani el-Hanefî, *et-Ta’rîfât*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1983), 240.

³⁶ Suyûtî, *el-İktirah fî usûlu’n-nahv*, thk: Mahmud Fecal, (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1989), 32.

³⁷ Ebûl-Fetih Osman b. Cinnî, *el-Hasais*, thk: Muhammed Ali en-Neccâr, (Kahire: Heyetül Misriyyetu Ammetü lil-Kitab ty), 1/35.

³⁸ Ebû l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-İda’u fî ilelin-Nahvi*, thk: Dr. Mazin el-Mübarek, (Beyrut: Darun-Nefais, 1982), 89; el-Enbârî, “*Nüzhetül-elibba*”, 18; Muhammed et-Tantavi, *Neş’etü-Nahiv*, thk: Abdurrahman b. Muhammed (Dimaşk: Mektebetu İhyai’t-turasi’l-İslami 2005), 22.

³⁹ İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32/300.

2.1.2.Nahiv ilminin ortaya çıkmasına etki eden faktörler

İslâm'dan önce Araplar nahiv ilmine pek vakıf değillerdi. Bunun en önemli sebeplerinde biri Arapların fitratından gelen dillerine hâkim olma olgusudur.⁴⁰ Ancak Arap olmayan toplumların hızlı bir şekilde İslâm'a girmesi ile Arapçada “*lahn*” denilen dilde bozulma problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴¹ Bu problemlerin ortadan kaldırılması için nahiv kaide ve kurallarını oluşturulma ihtiyacı doğmuştur.

Nitekim bu ihtiyacı zorunlu hale getiren bazı faktörler ortaya çıkmıştır. Nahiv ilminin teşekkülü, tek bir sebebe bağlı olmayıp dinî, millî, toplumsal ve siyasî gelişmelerin ortak etkisiyle zorunlu hâle gelmiştir. İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Arapçanın kullanım alanı genişlemiş; bu durum dilin doğru korunması ve aktarılması ihtiyacını doğurmuştur.

Öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunması ve anlamının muhafaza edilmesi yönündeki dinî hassasiyet, nahiv ilminin doğuşunda belirleyici bir rol oynamıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren görülen dil hataları (*lahn*), fetihlerle birlikte Arap olmayan unsurların İslâm'a girmesi sonucu artmış; Kur'ân'ın yanlış okunması ve anlam kaymalarının ortaya çıkması endişesi doğmuştur. Bu endişe, gramer kaidelerinin sistemli hâle getirilmesini gerekli kılmıştır.⁴²

Bunun yanında Kur'ân-ı Kerimin Arapça olarak indirilmiş olması, Arapçaya millî ve kültürel bir üstünlük kazandırmış; Araplar, dillerinin bozulmaması ve diğer diller arasında kaybolmaması için gramer ilminin geliştirilmesine özel önem vermiştir.⁴³

İslâm toplumunun genişlemesiyle Arapçayı öğrenmek isteyen farklı milletlerin ortaya çıkması, Arap yarımadası dışında yetişen Arap çocukların yabancı dillerin etkisi altında kalması ve fasih Arapça bilenlerin toplumsal statü kazanması gibi sosyal faktörler de nahiv ilminin teşekkülünü hızlandırmıştır.⁴⁴

⁴⁰ Abdullah b. Hamd el-Hasrân, *Merâhilü Tatavvuri'd-Dersi'n-Nahvî*, (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife el-Câmi'iyye, 1993), 13.

⁴¹ Zübeydî, *Tabakatü'n-Nahviyyin ve'l-Luğaviyyîn*, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Darül-Maarif, 1973), 11.

⁴² Ahmed Şevkî Abdüsselam ed-Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, (Kâhire: Dâru'l-Maarif, ts.), 11; Ahmed Cemil Şâmî, “en-Nahvu'l-Arabî Kadâyâh ve Merâhilü Tatavvurih”, (Beyrût: Dâru'l-Hadâra, 1418), 23-24.

⁴³ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 12.

⁴⁴ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 12; Abdullah b. Hamd el-Hasran *Merâhilü Tetavvurid-Dersi-Nahiv*, (İskenderiye: Darul- Ma'rifil-Camiiyye), 19939, 34.

Özellikle Emevîler döneminde (661-750) Araplar ile mevalî arasında ortaya çıkan siyasî ve idarî ayırım, Arapçayı bilen Arap olmayan unsurların devlet kademelerinde yükselmesine zemin hazırlamış; mevalînin dil alanındaki etkinliği artmıştır. Bu süreçte Arapçanın doğru kullanımını kontrol etme ihtiyacı daha da belirginleşmiş ve nahiv ilmi sistemli bir disiplin hâline gelmiştir.⁴⁵

Bu çerçevede nahiv ilminin ortaya çıkışı, Şevkî Dayf'ın da belirttiği üzere, dinî ve din olmayan faktörlerin müşterek etkisiyle gerçekleşmiş çok boyutlu bir sürecin sonucudur.⁴⁶

2.1.3. Nahiv ilminin doğuşu

Nahiv ilminin ortaya çıkmasına etki eden genel sebep dil bozulmaları dediğimiz “*lahn*” hadiseleridir. Arap olmayan toplumların hızlı bir şekilde İslam’a girmesi ile Arapçada “*lahn*” denilen problemlerin Hz. Peygamber döneminden başlayarak daha sonraki dönemlerde de devam ederek artmıştır. Nahiv ilminin temellerini atmaya neden olan bazı hadiseler şu şekilde sıralanabilir:

1. Hz. Peygamber (s.a.s.) yanında dil hatası yapan bir kişi için “Kardeşinize doğru olanı gösterin. Çünkü o yanlış yaptı” buyurmuştur.⁴⁷

2. Hedefi tutturamayan okçuluk talimi gören gençlere sinirlenen Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) hedefi tutturmaları hususunda telkinde bulununca “biz eğitim gören topluluğuz” anlamında (انا قوم متعلمين) ifadesini kullanmışlar. (متعلمون) yerine yanlış telaffuz ederek متعلمين demelerine karşı Hz. Ömer onlara “yanlış yaptığınız bu telaffuz hedefe atıp tutturamadığınız oklardan daha çok canımı yaktı” demiştir.⁴⁸

3. Hz. Ömer’in valilerinden olan Ebû Musa el-Eş’ari halifeye gönderdiği bir mektupta kâtibin (من ابي موسي الاشعري) yerine (من ابو موسي الاشعري) yazmasına sinirlenen Hz. Ömer Ebû Musa’ya “Kâtibini cezalandır ve ücretini bir sene geç ver ya da onu azlet” diye talimat vermiştir.⁴⁹

⁴⁵ Dayf, *Medarisün-Nahviye*, 11; Temmâm Hassân, *Kitâbu'l-Usûl Dirâse Ebistemolojiyye li'l-Fikri'n-Nahvî İnde'l-Arab*, (Kâhire: Âlemu'l-Kutub, 2000), 27-28.

⁴⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, 11.

⁴⁷ Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsaburi, *el-Müstedrek alâ's-Sahihayn*, 3/477.

⁴⁸ Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/16.

⁴⁹ Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, (Kahire: Mektebetu Nehdetü Mısır, 1995), 5

4. Hz. Ömer döneminde kırsal kesimden şehre gelen bir şahıs karşılaştığı bir topluluğa “Hz. Peygambere inen Kur’ân’dan kim bana okuyacak” deyince orada bulunan bir kişi Kur’ân okumaya başladı. (أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ) ayetinde merfu olması gereken (ورسوله) kelimesini hatalı bir şekilde mecrur okudu. Kırsaldan gelen adam “Ben rasulullah’tan beriyim” dedi. Haber Hz. Ömer’e ulaşınca adamı çağırıp neden böyle bir şey söylediğini sordu. Adam Hz. Ömer’e “Allah’ın kendisinden beri olduğu kimseden bende beriyim” diye cevap verdi. Hz Ömer adama durumu izah ederek doğru okuyuşu öğretti. Adam “Allah ve resulünün beri olduğu her şeyden bende beriyim” dedi. Bu olayın etkisi ile Hz. Ömer lügat ilmini bilmeyenlerin Kur’ân okumamasını emretti. Ebû l-Esved ed-Düeli’ye bu konuda bir çalışma yapması hususunda talimat vermiştir.⁵⁰

5. Ebû l-Esved ed-Düeli’nin kızını Basra’da ziyaret ettiği bir günde havanın ne kadar sıcak olduğunu hayret ederek ما اشد الحر diyerek اشد kelimesini merfu okumuştur. Babası kızının kendisine hangi günün en sıcak gün olduğunu öğrenmek için soru sorduğunu sanarak safer ayını kastederek “Nacir’dir” diye cevap vermiştir. Kızı babasına istifham için değil ne kadar sıcak olduğunu hayret etmek için söylediğini bildirmiştir. Babası o zaman اشد kelimesini mensup okuması gerektiğini söylemiştir.⁵¹ Başka bir rivayete göre Ebû l-Esved’in kızı babasına gökyüzünün ne kadar hayret verici bir güzelliğe sahip anlamında ما احسن السماء diyerek احسن kelimesini merfu okumuştur. Gökyüzünde en güzel şeyin ne olduğunu sorduğunu zanneden Ebû l-Esved “yıldızlar” olduğunu söylemiştir. Kızı istifham değil hayret ifade ettiğini söyleyince احسن kelimesini mensup telaffuz etmesi gerektiğini bildirmiştir. Bu olaydan sonra ilk olarak “taaccüp” babını yazdığı aktarılmıştır.⁵²

Halef el-Ahmer’in eserine bakıldığında bu tür konulara yer vermediği göze çarpmaktadır. Nitekim eser mukaddime tarzında olması hasebiyle nahvin teorik konularını özetle içermektedir. Bu da mukaddime türünün temel özelliklerini yansıtmaktadır.

⁵⁰Sirafi, *Ahbârü’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn*, 15; Suyuti, *Sebebû Vad’i İlmin-Nahvi*, thk: Mirvan el-Atiyye, (Beyrut: Darü’l Hicre, 1988), 30; Halil Akçay, *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 48-56.

⁵¹ Sirafi, *Ahbârü’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn*, 15; Suyuti, *Sebebû Vad’i İlmin-Nahvi*, 42-43.

⁵² Sirafi, *Ahbârü’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn*, 15; Suyuti, *Sebebû Vad’i İlmin-Nahvi*, 53.

2.1.4. Nahiv ilminin gelişim süreci

Hz Peygamber ve sahabe döneminde meydana gelen “*lahn*” hadiseleri sadece düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak ileri ki dönemlerde düzeltme çalışmaları yerini kaidelerin tespit edilip kuralların koyulmasına bırakmıştır. Cereyan eden bu oluşum nahiv ilminin ansızın değil peyderpey ortaya çıktığının bir göstergesidir. Nahiv ilmi, nahvin doğduğu Kays ve Temîm gibi fasih Arap kabilelerinin sınırları içerisinde yer alması sebebiyle Basra’da teşekkül etmiştir. Şehrin çöle yakın olması, Esed, Tayyi’, Hüzeyl ve bazı Kinâne kabilelerine⁵³ mensup bedevîlerden sahih dil malzemesi toplama imkânı sunmuştur. Ayrıca Basra’nın, hitabet ve şiir yarışmalarının yapıldığı “Mirbed” Panayırı’na ev sahipliği yapan önemli bir kültürel merkez olması, nahiv ilminin Basra ekolüne mensup dilbilimciler tarafından sistemli bir şekilde geliştirilmesinde etkili olmuştur Nahiv ilminin gelişim sürecinde Basra ve Kûfe ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu iki ekole mensup dilbilimciler tarafından gerçekleştirilen nahvin gelişme dönemi Basralı Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Kûfeli Ebû Cafer Ruasi (ö. 187/803) ile başlayıp Basralı Ebû Osman el-Mazini (ö. 249/863) ve Kûfeli İbnüs-Sikkit (ö. 244/858) dönemlerine kadar sürmüştür.⁵⁴ Bu dönemde yaşayan Fars asıllı bir dilbilimci olan Sîbeveyhi Halil b. Ahmed, Ebû İshak el-Hadremi, (ö. 117/735) Ahfeş el-Ekber, Yunus b. Habib ve Ebû Zeyd el-Ensari gibi kendinden önceki âlimlerden nakiller yaparak nahiv kaide ve kurallarını “*el-Kitab*” adlı mükemmel bir eser yazarak toplayıp derlemiştir. Öyle ki Sibeveyhi’den sonra üç asır boyunca şerh ve ihtisar etme, eleştiri, savunma vb. çalışmalarını sadece onun üzerine yapmışlardır. El-Kitab’tan sonra yazılan nahiv eserlerinde nahiv konularına ilaveler yapılmamış olup sadece sunum ve üslup açısından yeni bir şekilde ele alınmışlardır.⁵⁵

2.1.5. Nahvin olgunluk dönemi

Nahiv ilminin gelişim sürecini tamamlayan “*Basra*” ve “*Kûfe*” ekolüne mensup dilbilimciler olgunluk dönemini de gerçekleştirmişlerdir. Ebû Osman el-Mazini ve İbnüs-Sikkit ile başlayan bu dönem Müberred ve Sa’leb (ö. 291/904) dönmlerine kadar devam

⁵³ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 18-19

⁵⁴ Tantavi, *Neş’etün-Nahiv*, 35.

⁵⁵ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 18; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2005), 36/302; Akçay, *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*, 55-57.

etmiştir.⁵⁶ Bu dönemde her iki ekolden dilbilimciler daha önce nahiv ilminde yapılan çalışmaları gerek şerh ederek gerek ikmal ve ihtisar ederek terimleri tamamlamış ve yapılan tanımları gözden geçirerek yeniden ele almışlardır.⁵⁷ Nahiv ilminin olgunluk dönemi hicri III. Yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür.⁵⁸

2.1.6. Nahiv ekolleri

2.1.6.1. Basra ekolü

Nahiv ilminin gelişim süreci ile beraber ekolleşme süreci de başlamıştır. Ekollerin oluşması ile ihtilaflar meydana gelmiştir. Ekolleşmenin başladığı dönemde ilk olarak Basra ekolü ortaya çıkmıştır. Nahiv konuları ile ilgili ilk çalışmaları başlatan Ebü'l-Esved ed-Düelî bu ekolün kurucusu olarak kabul edilmiştir. Ebû l-Esved nahiv çalışmalarına Basra'da başlamıştır. Kendisinden sonra öğrencileri de Basra'da bu çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Böylece Basra şehri nahiv ilminin temellerinin atıldığı ilk şehir olarak kabul edilmiştir. Yaklaşık bir asır sonrada nahiv çalışmaları Kûfe'de başlamıştır.⁵⁹ İbn Nedim'in (ö. 385/995 [?]) Muhammed b. İshak'tan aktardığı "*Arapça ilminin Basralılardan alınması sebebi ile onların görüşlerini önce ele aldık. Çünkü Kûfe ekolü sonra kurulmuştur*"⁶⁰ ifadesi, İbn Selam'ın "*Basra ahalisi Arapçada önde olduğu gibi nahiv, Arap dili ve garîb kelimelerde daha özenlidir*"⁶¹ şeklindeki rivayeti bunu desteklemektedir. Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ahfeş, Ebû Osman el-Mazini, Müberred ve Sirafî gibi meşhur dilbilimciler muhtelif tabakalarda bu ekolün önemli temsilcilerindendir.⁶²

Dil meselelerine farklı bakış açılarına sahip olmaları, edebiyat çalışmalarında oluşturdukları farklı prensiplerden kaynaklı Basra ve Kûfe ekolleri arasında ihtilaflar ortaya çıkarmıştır. Her iki ekolde de sema ve kıyasa itibar edilmiştir. Ancak Basra ekolü âlimleri, duyduklarını prensiplere bağlı olarak seçmiş, Kûfe ekolü âlimleri ise işittiklerini

⁵⁶ Tantavi, *Neş'etün-Nahiv*, 39; Akçay, *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*, 57-62.

⁵⁷ Durmuş, *Nahiv*, 36/303.

⁵⁸ Durmuş, *Nahiv*, 36/303.

⁵⁹ Hulusi Kılıç, "Basriyyun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1992), 5/117

⁶⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 1/191.

⁶¹ Muhammed b. Sellam b. Ubeydillah el-Cumahi, *Tabakatu Fuhuliş-Şuara*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, (Cidde: Darül Medeni, ty) 1/12.

⁶² Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 11-145.

almada daha mütesahhil davranmıştır.⁶³ Yani Kûfe ekolü şiir rivayeti ve lûgat ibarelerini bütün kesimlerden yani hem bedevi hem de haderi Araplardan nakletmişlerdir. Basra ekolü ise sadece fasih Araplardan saydıkları Kays, temim ve Esed gibi kabilelerden oluşturdukları prensipler çerçevesinde nakiller yapmışlardır. Rivayet edilen diğer şiir ve kelimeleri şaz olarak kabul etmişlerdir.⁶⁴

Halef el-Ahmer'in bu eserine bakıldığında gerek işlediği konular bakımından gerekse eseri yazma üslubundan Basra ekolüne mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda nahiv konularını “*el-Kitab*” adlı eserinde sistematik hale getiren ilk dilbilimci Basra ekolüne mensup Sîbeveyhi iken, bu alanda “*mukaddime*” adı ile ilk muhtasar eser yazan halef el-Ahmer olmuştur.

2.1.6.2. Kûfe ekolü

Kûfe ekolü, ekolleşmeden önce Kur’ân-ı Kerimin noktalama işlemleri, mu’cem harflerin noktalanması ve nahvi fikirlerle ilgili uğraşmayıp genelde bunları Basralılara bırakmışlardır. Daha çok fıkıh, fıkıh usul ve esasları, kıraatler ve bu kıraatlerin ravileri üzerine yoğunlaşmışlardır. Öyleki Küfede fıkıhta Hanefî mezhebi gibi bir mezhep ve kıraatte kurra’î Seb’a’dan olan Asım (ö. 127/745), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) gibi kıraat âlimleri yetişmiştir.⁶⁵ Esasen Basra ekolü dilbilimcilerinin yanında ders alarak yetişen Kûfe ekolü ilk temsilcileri arasında rekabet duygusundan kaynaklı hararetli çalışmalar başlamıştır. Kûfe dil ekolünün temsilcilerinden olan Ebû Cafer er-Ruasi Basra ekolünden İsa b. Ömer es-Sekafi ve Ebû Amr b. Ala’dan dil dersleri almıştır. Kûfe ekolünün kurucusu olarak kabul edilen Kisâî⁶⁶ Halil b. Ahmed’den dil dersleri almasının yanı sıra Ahfeş el-Evsat’tan Sibeveyhi’nin “*el-Kitab*” ını okumuştur. Yine Kisâî’nin öğrencisi olan Ferrâ Yunus B. Habib’den dil dersleri alarak “*el-Kitab*”ı okumuştur.⁶⁷

Kûfe’de Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ (ö. 207/822) gibi önemli dilbilimcilerin yetişmesi ile iki ekol arasında ihtilaflar artmıştır. Öyle ki bu ihtilaflar müstakil kitaplarda ele alınarak karşılaştırılmıştır. Bu hareket ise Arap dilinin gramer konularını ve Arap

⁶³ Kılıç, *Basriyyun*, 5/117-118.

⁶⁴ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 159.

⁶⁵ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 153.

⁶⁶ İbnü’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 58; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 2/256.

⁶⁷ Zübeydî, *Tabakatü’n-nahviyyin ve’l-lugaviyyin*, 127; İbnü’l-Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ*, 58; İbnü’l-Kıftî *İnbâhü’r-ruvât*, 2/256

edebiyatına dair materyallerin derlenmesi ve kuralların oluşmasında çok etkili olmuştur.⁶⁸ Kûfe ekolü II. Yüzyılın sonlarında Kisâî ve öğrencisi Ferrâ ile yaptıkları çalışmalarla Basra ekolünden tamamen bağımsız olmuştur. Ferrâ'nın çalışmaları sonucu ortaya çıkan bazı özgün terimler, kaideler ve ölçülerle Kûfe ekolü grameri kemal ve olgunluk evresine girmiştir. Kûfe ekolünün bağımsızlığı III. Yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Ancak Kûfe ekolüne mensup olan Sa'leb'in (ö. 291/903) vefatı ile Kûfe'de gramer çalışmaları duraklamıştır.⁶⁹ Ruasi, Kisâî, Ferrâ ve Sa'leb dışında Mufaddal ed-Dabbi de (ö. 168/784) Kûfe ekolünün en meşhur temsilcilerindendir.

Bu bağlamda Halef el-Ahmer ile Kûfe ekolü arasındaki ilmî bağ, Hammâd er-Râviye üzerinden kurulmaktadır. Halef el-Ahmer'in, Kûfe'de şiir rivayeti ve naklinde otorite kabul edilen Hammâd er-Râviye'den şiir dersleri aldığı, klasik kaynaklarda açıkça belirtilmektedir. Hammâd er-Râviye'nin vefatından sonra ise bu rivayet geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olarak Halef el-Ahmer Kûfelilere şiir ve dil ile ilgili ders vermiştir.

Bu yönüyle Halef el-Ahmer, Hammâd er-Râviye'den devraldığı şiir mirasını Kûfe çevresine taşımıştır. Kûfe ekolünün özellikle şiire dayalı istişhâd anlayışının oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

2.1.6.3. Bağdat ekolü

Abbâsi Halifelerinin Bağdat şehrini kurup oraya yerleşmeleri ile bu şehir her anlamda cazibe merkezi olmuştur. Halifelerin ilim ve ilim ehline verdikleri değer sebebi ile her bölgeden olduğu gibi Basra ve Kûfe'den de âlimler Bağdat'a göç etmişlerdir. Sonuç olarak nahiv Çalışmaları Basra ve Kûfe yerine Bağdat'ta yoğunlaşmıştır. Hicri IV. Yüzyılda ortaya çıkan Bağdat ekolü önceleri Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerine ders halkalarında ve nahvi eserlerinde yeni bir yöntem ile yer vermişlerdir. Bunun sebebi Bağdat ekolüne mensup bazı dilbilimcilerin Basralı Muberrred'in yanında bazılarının ise Kûfeli Sa'leb'in yanında ders almış olmalarıdır.⁷⁰ Bu da bazı ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak Ebû'l-Kasım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi Bağdat ekolüne

⁶⁸ Hulusi Kılıç, "Kufiyyun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2002), 26/345; Dayf, *el-Medarisiün-Nahviyye*, 159-160.

⁶⁹ Kılıç, *Kufiyyun*, 26/345.

⁷⁰ Dayf, *el-Medarisiün-Nahviyye*, 245.

mensup dilbilimciler eserlerinde Basra ve Kûfe dilbilimcileri arasındaki ihtilaflara uzlaştıracı bir yöntemle yaklaşarak yeni bir yönelim sağlamışlardır. Bu uzlaştıracı yöntem sebebi ile Bağdat'ta dil ile ilgili bir sürü malzeme ve materyal toplanmıştır. Bağdat ekolünden sonra ortaya çıkan Endülüs ve Mısır dil ekolleri X. Yüzyılın sonlarına kadar bu materyalleri kaynak olarak kullanmışlardır.⁷¹ Halef el-Ahmer, Basra merkezli erken dönem nahiv ve özellikle şiir rivayeti ve istiḥād geleneğinin önemli temsilcilerinden biridir. Hammâd er-Râviye'den aldığı şiir mirasını sistemli biçimde aktarması, hem Basra hem de Kûfe çevrelerinde dil malzemesinin korunmasına ve dolaşıma girmesine katkı sağlamıştır. Abbâsîler döneminde Basra ve Kûfe âlimlerinin Bağdat'ta toplanmasıyla oluşan Bağdat ekolü, büyük ölçüde bu erken dönem birikimini esas almıştır.

Bu bağlamda Bağdat ekolüne mensup dilbilimciler, Basra ve Kûfe kaynaklarını uzlaştırmak için Halef el-Ahmer gibi erken dönem râvilerin aktardığı şiirleri, nahiv kaidelerinin temellendirilmesinde istiḥād malzemesi olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla Halef el-Ahmer, Bağdat ekolünün benimsediği uzlaştıracı yöntemin zeminini hazırlayan ilmî mirasın önemli halkalarından biri olarak değerlendirilebilir.

2.1.6.4. Endülüs ekolü

Endülüs Emevi devletinin kuruluşu (711) ile ilmi çalışmalara başlayan Endülüs âlimleri başta kurtuba olmak üzere Endülüs şehirlerinde nahiv ilminin ilkelerini hafız olmalarından kaynaklı Kur'ân-ı Kerimin ayetleri ve şiirlerle örneklenirerek öğrenci yetiştirmişlerdir. Bu durum onları kıraat üzerine araştırmalar yapıp eserler yazmalarında etkili olmuştur. Bu âlimlerin çoğu doğu tarafına seyahatler yapmış kıraat çeşitlerini öğrenerek vatanlarına dönmüş öğrendiklerini olduğu gibi aktarmış olup kıraat alanında eserler kaleme almışlardır. Bu alanda böyle bir çalışmayı ilk başlatan Endülüs âlimlerinden Ebû Mûsâ el-Hevvârî'dir (ö. 280/893). Hevvârî Endülüs'te fıkhi meseleleri ve Arapça ilmini ilk aktarandır. Doğuya seyahat eden Hevvârî imam Mâlik (ö. 179/795) ve onu derecesinde olan mezhep âlimleri ve dönemin önemli edebiyatçı ve dilbilimcilerden sayılan Asma'i ve Ebû Zeyd gibi âlimlerle buluşmuş, kıraat alanında eserler yazmıştır. Hevvârî'nin muasırı olan ve Kurtuba'da talebe yetiştiren Gazi b. Kays (ö. 215/830), ilmî tahsilini ilerletmek amacıyla doğuya seyahat etmiştir. Bu seyahati sırasında Medine'de İmam Mâlik ile görüşmüş ve kendisinden fıkıh dersleri almıştır.

⁷¹ Abdülkerim Özeydin, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1991), 4/440.

Ayrıca Medine ehlinin kıraatteki imamı kabul edilen Nâfi' b. Nu'aym (ö. 169/785) ile bir araya gelerek ondan kıraat ilmini tahsil etmiştir. Bunun yanı sıra Asma'î gibi dönemin önde gelen râvileriyle de görüşmüş, bu âlimlerden çeşitli ilim dallarında istifade etmiştir.⁷²

Ancak gerçek manada Endülüs'te nahiv âlimi Cudi b. Osman (ö.198/813) el-Mevruri'dir. Doğuya seyahat ederek Kisâî ve Ferra'dan nahiv dersleri alarak memleketine geri dönmüştür. Cudi Endülüs'e Kûfe ekolünün kitaplarını getirip üzerine eserler yazan ilk dilbilimcidir. Kûfe ekolünün kitapları h. III. Yüzyıla kadar okunup şerh edilmeye devam edilmiştir. Bu durum Endülüs dilbilimcilerin Cudi b. Osman'dan etkilenecek Kûfe ekolünün görüşleri üzerine yoğunlaştıklarının bir göstergesidir. Bu Basra ekolünün görüşlerinin sonradan aktarıldığının bir kanıtıdır. Nitekim h. III. Yüzyılın başlarında ilk olarak Muhammed b. Musa b. Haşim el-Efşenik (ö.307/919) Mısra giderek Ebû Cafer ed-Dinuri ile buluşarak kendisinden Sibeveyhi'nin kitabını okumuş sonrasında Kurtubaya dönerek ölene kadar öğrencilerine bu eseri okutmuştur. Dinuri ile beraber Basra ekolünün görüşleri Endülüs'te ilgi görmüştür.⁷³

Endülüs Emevi devletinin kuruluşu ile beraber Endülüs'te gelişmeye başlayan nahiv ilmi Endülüs ekolüne mensup dilbilimcilerin bütün ekollerle buluşup kaynaşması ile olmuştur. Çoğunlukla Basra ve Kûfe ekollerinin görüşleri arasında tercih yapmışlardır. Bazen de Bağdat ekolünün görüşlerini benimsemişlerdir. Ancak tercihle yetinmeyip bazen de illetlerin çokluğundan kaynaklı yeni görüşler ortaya atmışlardır.⁷⁴

Endülüs'te nahiv ve kıraat ilimlerinin teşekkül sürecinde izlenen yöntem, esasen Doğu'daki ilk dilcilerin takip ettiği rivayet merkezli anlayışın bir yansımasıdır. Bu bağlamda, Basra ekolünün erken temsilcilerinden olup nahiv ve şiir rivayetinde önemli bir konuma sahip olan Halef el-Ahmer'in, Arap dilinin sahih kullanımını şiir ve rivayetler üzerinden temellendiren yaklaşımı, Endülüs âlimlerinin Kur'ân ayetleri ve şiirlerle öğretim yapma usulüyle örtüşmektedir. Bu bağlamda her ne kadar Halef el-Ahmer ile Endülüs âlimleri arasında doğrudan bir temas bulunmasa da, onun temsil ettiği Basra merkezli rivayet ve istişâd geleneği, Doğu'ya yapılan ilmî seyahatler aracılığıyla Endülüs'e taşınmış; bu yöntem, nahiv ilminin Endülüs'teki gelişiminde belirleyici olmuştur.

⁷² Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 288; Halil Akçay, *Endülüs Edip ve Şair İbn Zeydün ve Divanı* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018), 26-29.

⁷³ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 288-289.

⁷⁴ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 292.

2.1.6.5. Mısır ekolü

İlmi çalışmaların Endülüs'te başlamış olması bu çalışmaların Endülüs'ten önce uzun yıllar önce fethedilmiş olan Mısır'da (21/641) da başlamış olmasını gerektirir. Nitekim dilbilimciler Mısır'ın fethi ile Fustat ve İskenderiye gibi şehirlerde gençlerin Kur'ân-ı Kerimi düzgün okumaları için Arap dilinin ilkelerini onlara öğretmişlerdir. Bu dilbilimcilerin başında Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (ö. 117/735) gelmektedir. Nahiv ilminin kurucusu olarak kabul edilen Ebû l-Esved ed-Düeli'nin öğrencisi olan Abdurrahmân b. Hürmüz Kur'ân-ı Kerimin noktalama işlemlerini yapan kişilerdendir. Kurrâ olan Abdurrahmân b. Hürmüz kıraat ilmini İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'den almıştır. Kurra'i Seb'a'dan olan Nafi b. Ebî Nuaym kendisinden kıraat dersleri almıştır. Abdurrahmân'dan sonra kıraat derslerinin başına geçen Verş Ebû Said Osman b. Said el-Kıpti (ö. 197/812) Medine'ye seyahat ederek Nafi'den kıraat dersleri okumuştur. Mısır'a geri dönerek orada ders vermiştir. O dönemde Mısır'ın dışında Mağrip (Fas) ve Endülüs'e kadar yaygınlaşan bu kıraat günümüzde de uygulanmaktadır.⁷⁵ Yapılan çalışmalardan da anlaşıldığı üzere III. Yüzyılın başlarına kadar Mısır'da yapılan ilmi çalışmalar dil ile beraber genelde kıraat ağırlıklı çalışmalardır. Bu sebeple gerçek manada ilk olarak nahiv ilmi ile ilgili çalışmaları Mısır'da başlatan dilbilimci Fustat'ta yetişen Basra asıllı Vellad b. Muhammed et-Temimi'dir. Irak'a giderek Halil b. Ahmed'den nahiv dersleri alan Vellad Halil'den istifade ettiği bilgileri “amali” şeklinde kaydetmiştir. Mısır'a geri dönen Vellad burada öğrencilerine bu bilgileri okutmuştur. Zübeydi'nin naklettiğine göre o zamana kadar Mısır'da bu bilgilerden önce nahiv ilmine dair önemli bir şey yoktu. Vellad b. Muhammed ile aynı dönemde yaşayan Ebû l-Hasan el-E'az Irak'a giderek Kisai'den dersler alarak Mısır'a geri dönmüştür. Bu iki dilbilimcinin çalışmaları ile beraber Mısır'da Basra ve Kûfe dil ekolünün görüşleri ilk kez okutulmaya başlanılmıştır.⁷⁶ Fakat Basra ekolüne mensup dilbilimcilerin eserlerinin daha çok olması ve Kûfe ekolünün görüşlerinin genel olarak şifahi olarak aktarılmış olması Mısır ekolü dilbilimcilerinin Basra ekolüne yönelmelerine sebep olmuştur.⁷⁷

⁷⁵ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 327.

⁷⁶ Dayf, *el-Medarisün-Nahviye*, 327-328.

⁷⁷ Abdul'âli Salim Mekrem, *el-Medresetu 'n-Nahviyye fi Mısra veş-Şâmi fi 'l-karneyni es-sâb'i ves-sâmini mine 'l-hicreti*, (Beyrut: Darüş- şurûf: 1980), 15-17.

Mısır'da nahiv ilminin Basra merkezli bir çizgide gelişmesinde, erken dönem Basra dilcilerinin temsil ettiği rivayet ve istiḥād anlayışının etkisi açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, Basra ekolünün ilk nesil temsilcilerinden biri olan Halef el-Ahmer, Arap dilinin sahih kullanımını şiir ve rivayetler üzerinden temellendiren yaklaşımıyla, Mısır'da nahiv öğretiminin metodolojik zeminini oluşturan anlayışın önemli halkalarından biridir.

Bu bağlamda her ne kadar Halef el-Ahmer'in Mısır'daki nahiv faaliyetlerine doğrudan bir katkısı bulunmasa da, onun temsil ettiği Basra merkezli ilmî miras, sistemleşmiş; Vellad b. Muhammed et-Temîmî gibi âlimler vasıtasıyla da Mısır'a taşınmıştır.

2.2. Mukaddimelere Genel Bir Bakış

2.2.1. Mukaddime kelimesi ve gelişim süreci

Sülasıyi mücerredin “kudüm” mastarından türeyen mukaddime kelimesi “tef’îl” babının ismi faili olup sözlükte “yönelmek, izini takip etmek, yön, taraf ve yol” gibi manalara gelmiştir.⁷⁸ Ordu birliklerinin öncü kuvvetlerine bu sebeple “mukaddimetul-ceyş” denilmiştir. Bu sözcük zamanla istiare yöntemi ile kitapların önsözü anlamında kullanılmıştır. Kitapların başında yer alan önsöz bölümüne “mukaddime” denilmiştir. Esasen mukaddime sözlük manasından ziyade ıstılahı bir terim olarak ilk önce mantık ilminde kullanılmıştır.⁷⁹ Sonrasında başta kelim ilmi olmak üzere fıkıh usulünde kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde mukaddime kelimesi ile mana bakımından farklılık göstermesine rağmen “mukaddime, takdim, meram, iftitah, medhal, temhîd, tasdîr, başlangıç, önsöz, ilk söz” gibi kelimelerde sıklıkla kullanılmaktadır. Yalnız mana itibarı ile mukaddime diğerlerinden daha kapsamlıdır. Nitekim Klasik kaynaklarda mukaddime, kitabın dibace kısmı olarak tavsif edilen “mukaddimetul-kitap” ve müstakil bir ilmin temel bilgilerinden bahseden kitap ya da risale anlamında “mukaddimetül-ilim” gibi iki manada kullanılmıştır.⁸⁰

⁷⁸ Halil b. Ahmed, el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 4/201; Ebu Bekir Muhammed b. Şemsiddin er-Razî, *Muhtaru's-sihah*, thk. Eymen Abdurrezzak eş-Şevvâ (Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ'/Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 2010), 438; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12/469; Durmuş, “Nahiv”, 32/300.

⁷⁹ Ali Durusoy, Kıyas, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 2022), 25/524.

⁸⁰ İsmail Durmuş, Mukaddime, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2020), 31/115.

2.2.2. Mukaddimetul-kitap

Mukaddimetul-kitap diye tasvif edilen mukaddimeler genel itibari ile üç kısımdan oluşur. Hutbetül-kitap denilen ilk kısmında yazarlar besmele, Allah’a hamdüsena (hamdele), Hz. Peygamber, aline ve ashabına salat ve selam (salvele) getirmişlerdir. Bazı yazarlar hamdele ve salvele bölümünde ilgili cümleler kurarken bu cümlelerde yazılacak olan eserin konusu ve gayesine işaret eden uygun ifadeleri büyük bir ustalıkla kullanmışlardır. Mukaddimenin asıl kısmına genellikle (اما بعد) (وبعد) vb. ifadeler ile geçiş yapılmıştır. Bu ifadeler, genellikle konuşmalarda, hitabeler ve mektup yazışmalarında hamdele ve salvele kısmından sonra asıl konuya geçmek için kullanılmış özel ifadelerdir. Yazarlar mukaddimenin asıl kısmı olan bu bölümde eserlerinin adlarını, yazılış nedenlerini, hangi konuları kapsadıklarını, amaç ve önemlerini, kaç bölümden oluştuklarını ve kitaplarının içeriklerini tanıtmakla beraber, eserlerini kime ithaf ettiklerini de belirterek zamanın devlet başkanına yani sultana methiyeler dizilmesine kadar, eserlerini yazarlarken izledikleri yöntemleri ve karşılaştıkları zorluklardan da bahsetmişlerdir. Son olan üçüncü kısımda ise yazarlar tekrardan Allah’a hamdüsena, Peygamber’e (s.a.s.) salât ve selâm getirmişler. Sonrasında eserin Allah katında makbul olması ve okuyucunun eserlerden istifade etmesi hususunda ilâhî yardım ve başarı talebinde bulunmuşlardır. Mukaddimelerin özellikle birinci ve üçüncü bölümleri duadan oluşmuştur. Bu kısımlarda yazarlar ilgili cümleler oluştururlarken seçili ve özel kelimeler kullanarak edebiyatın önemli terimlerinden olan “beraatı istihlal” ve “bed’i” gibi sanatlı nesre çok güzel örnekler ortaya koymuşlardır.⁸¹

Peygamber Efendimizin uygulamasında bu tür bir mukaddimeye yer verilmemiştir. Ancak mukaddimelerde yer alan besmele, hamdele ve salvele ifadeleri zamanla şekillenmiştir. Bu şekillenmede gerek Fâtiha sûresi gerekse Hz. Peygamber’e (s.a.s.) salât ve selâm getirilmesini emreden ayet ve hadisler de etkili olmuştur. Bu sebeple söz konusu mukaddime türü, zamanla Müslüman yazarlar tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir.

⁸¹ Beraatül-istihlal, maksada ve muhtevaya işaret eden kelime ve deyimlerin yardımıyla konuya ilgi çekici güzel bir üslûpla başlama sanatıdır. (Bk: Sadettin Mesut b. Ömer et-Taftazani Muhtasaru'l-Meani, nşr: muhammed Hadî eş-Şemrağî (Diyarbakır: Mektebetü seyda, 2021), 401). Bed’i, edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mâna bakımından mâkul ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının usul ve kaidelerini inceleyen ilim dalıdır. (Bk: Taftazani *Muhtasaru'l-Meani*, 322).

Hutbetul-kitap denilen bu tarzdaki mukaddimeler, Osmanlıdan önce kullanılmakla birlikte Osmanlı dönemindeki yazarlar tarafından edebi bir kisvede sıkça kullanılmıştır. Nitekim ilk dönemlerde bazı eserlerde yazarlar mukaddimleri sadece besmele ve dua talebinde bulunma şeklinde kullanmışlardır. Hatta ilk dönem eserlerinde bazı yazarların sadece besmele ile yetindikleri görülmektedir.

Buna istinaden mükaddimetül-kitap üç şekilde günümüze kadar gelmiştir diyebiliriz. Birinci kısım mukaddimenin bütün bölümleriyle yazılmış olması ki buna Osmanlı döneminde medreselerde okutulmuş olup günümüzde de doğu ve güneydoğuda okunmasına devam edilen Taftazani'nin Altınordu Hükümdarı Cani Bey'e ithafen yazdığı el-Muhtasar adlı eserini örnek verebiliriz. Nitekim

”بسم الله الرحمن الرحيم

احمدك يا من شرح صدورنا لتلخيص البيان في إيضاح المعاني

Şeklinde başlayan Taftazani devamında Hz. Peygamber'e (s.a.s.), ailesi ve ashabına salat ve selam getirmiştir. “Ve ba'd” sözünden sonra eserinin adını, yazılış nedenini, hangi konuları kapsadığını, amaç ve önemini aktarmakla beraber, eserini kime ithaf ettiğini de belirterek, sultana methiyeler dizmiş, eserini yazarken izlediği yöntemleri ve karşılaştığı zorluklardan da bahsetmiştir. Önsüzün sonunda (ومن الله التوفيق والهداية، وعليه) duası ile eserin Allah katında makbul olması ve okuyucunun eserlerden istifade etmesi hususunda ilâhî yardım ve başarı talebinde bulunmuştur.⁸²

İkinci kısma Halef el-Ahmer'in “Mukaddime fi-nahiv” adlı eserini örnek verebiliriz

“ بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر واعن بلطفك و قال خلف الاحمر⁸³

Görüldüğü üzere Halef el-Ahmer besmele getirdikten sonra “Allah'ım kolaylaştır ve lütfunla yardım et” anlamında kısa bir dua ile esere başlamıştır.

Üçüncü kısma ise Cessas'ın “Ahkamul-Kur'an” adlı Eserini örnek verebiliriz.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ الرَّازِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: قَدْ قَدَّمْنَا فِي صَدْرِ هَذَا الْكِتَابِ مَقَدِّمَةً ١ تَشْتَمِلُ عَلَى ذِكْرِ جُمْلٍ مِمَّا لَا يَسَعُ جَهْلُهُ مِنْ أَصُولِ التَّوْحِيدِ، وَتَوْطئةً لِمَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنْ مَعْرِفَةِ طُرُقِ اسْتِنْبَاطِ مَعَانِي الْقُرْآنِ أَلْفَافِهِ، وَمَا تَنَصَّرَفُ عَلَيْهِ أَنْحَاءُ كَلَامِ الْعَرَبِ وَالْأَسْمَاءِ اللَّغَوِيَّةِ وَالْعِبَارَاتِ الشَّرْعِيَّةِ وَاسْتِخْرَاجِ دَلَالَتِهِ وَأَحْكَامِ

⁸² Sadettin Mesut b. Ömer et-Taftazani *Muhtasaru'l-Meani*, nşr: muhammed Hadi eş-Şemrağî (Diyarbakır: Mektebetü seyda, 2021), 9-11.

⁸³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 33-100.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla

*Ebû Bekir Ahmed er-Razi (r.a.) şöyle diyor: Bu kitabın başında usulü't-tevhidin ihmal edilmeyecek bazı meseleleri için bir mukaddime yazdık. Arapçanın çeşitli konuşma şekillerini dil isimlerini ve fıkıh ifadelerin dayandığı, Kur'ân'ın manaları ve delillerini açığa çıkarma usulleri ve lafızlarının bilinmede ihtiyaç duyulan şeylere bir giriş niteliğinde bir taviye yaptık.*⁸⁴

Görüldüğü üzere Cessas bu eserinde besmele getirdikten sonra “*Ebû Bekir Ahmet b. Ali er-Razi şöyle diyor...*” şeklinde giriş yapmıştır.

Mukaddimelerde besmele, hamdele ve salvele terimleri hem tarihî hem de ilmi açıdan büyük öneme sahiptir. Bu terimler, bir eserin veya konuşmanın başlangıcında, Allah'a yönelme ve manevi bereket talebi amacıyla kullanılmıştır. Bu nedenle her birinin hem kökeni hem de kullanım biçimi kısaca incelenmelidir.

2.2.2.1. Besmele

İslam'ın yayılması ve Arap dilinin kullanıldığı coğrafyalarda, bazı dua ve zikir cümlelerinin ilk kelimelerinden veya harflerinden yeni terimler türetilmiştir. Bu türetilmiş kelimelere *menhut* denir.⁸⁵ *Menhut* isimlerinden biri olan besmele, “*Bismillahirrahmanirrahim*” ifadesinin kısa şeklidir ve anlamı “*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla başlamak*” demektir. Kur'ân-ı Kerim'de bu ifade, Neml sûresi 30. ayetinde geçmekle birlikte, Tövbe sûresi hariç bütün Sûrelerin başında zikredilmiştir.⁸⁶ İmam Şâfiî'ye (ö. 204/820) göre Fatıha sûresinin yedi ayetinden biri de besmeledir.⁸⁷ Ayrıca Alak Sûresi'nin ilk ayetinde Allah (c.c.), Hz. Peygamber'e (s.a.s.) “*Seni yaratan Rabbinin adı ile oku*” emrini vermiştir.⁸⁸ Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen bir hadiste Peygamber Efendimiz (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “*Yüce Allah'ı anarak başlanmayan her türlü söz veya iş bereketsizdir.*”⁸⁹ Bu hadis, besmelenin sadece dini değil, günlük işlerde de manevi bereketin sağlanması için zorunlu olduğunu vurgular. Besmele çekmek, kişinin niyetini Allah'a yöneltmesini ve yapılan işin sadece Allah rızası için olduğunu ifade

⁸⁴ Ahmed b. Ali Ebû bekir er-Razi el-Cessas, *Ahkamul-Kur'ân*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, (Beyrut Darül-Kütübil-İlmiyye, 1994), 1/5.

⁸⁵ Taftazani, *Telhis el-Miftah*, (Kahire: Darü'l-Ma'arif, ty.), 148.

⁸⁶ *Kur'an yolu meali*, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıçı vd, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), en-Neml 27/30.

⁸⁷ Muhammed b. İdris Eş-Şafii, *el-Ümm*, thk: Muhammed Zuhri en-Neccar, (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1983) 1/130-131.

⁸⁸ *Kur'an yolu meali*, Alak 96/1.

⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk: Şuayb el-Anavuti, Adil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü'r risale, 2001), 2/360

etmesini sağlar. Dolayısıyla, yazarlar ve ilim adamları eserlerinin mukaddimelerinde besmele ile başlayarak esere hem manevî bir derinlik hem de ilmî bir disiplin kazandırmışlardır.

2.2.2.2. Hamdele

Hamdele, “Her türlü övgü ve güzellik Allah’a aittir” anlamına gelmektedir. Menhut bir isim olarak “el-hamdü lillah” cümlesinin kısaltmasıdır.⁹⁰ Kur’ân-ı Kerim’de bu ifade 23 yerde geçmekte, ayrıca Fatiha Sûresi’nin başında yer alması nedeniyle bu Sûreye “Hamd Sûresi” de denilmektedir.⁹¹ Hadislerde doğrudan “hamdele” kelimesi geçmese de “tahmid” ve “elhamdülillah” zikrinin önemi vurgulanmıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.), Allah’a hamd ile başlanmayan işlerin eksik ve bereketsiz olduğunu belirtmiştir.⁹² Müslüman hatipler hutbelerine besmeleden sonra hamdele ile devam ederek, hem Allah’a şükür duygusunu ifade etmiş hem de sözlerine bereket katmışlardır. Bu durum, İslam kültüründe yazılı ve sözlü eserlerde köklü bir gelenek hâline gelmiştir. Öyle ki, resmi yazışmalarda, sözleşmelerde veya önemli belgelerde besmeleden sonra el-hamdü lillah zikri yer almazsa, belge veya yazının önem derecesi sorgulanmıştır.

2.2.2.3. Salvele

Salvele, sözlükte “dua, tâzim, rahmet” anlamına gelmektedir. Çoğulu salavat’tır. Salvele, “Aleyhi’ssalâtü ve’s-selâm” veya “Sallallâhu aleyhi ve sellem” cümlelerinin kısaltılmış şeklidir.⁹³ Ayrıca Arapçada buna tasliye de denir. Ahzab Sûresi 56. ayette Allah (c.c.) şöyle buyurur: “Allah ve melekleri Peygambere salât ederler. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin ve onu tam bir teslimiyetle selamlayın.”⁹⁴ Buradaki salât, Allah’ın Hz. Peygamber’e rahmet etmesini, meleklerin onun için istiğfar etmesini ve müminlerin onu yüceltmek için yaptıkları duaları ifade eder. Selam ise Peygamber’e saygı ve emirlerine bağlılık anlamındadır.⁹⁵ Peygamber Efendimiz (s.a.s.) bir hadisinde

⁹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Hamdele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 1997), 15/448-449.

⁹¹ Fatiha 1/1.

⁹² Muhammed b. İshak, *Sahih al-Buhari*, Hadis No: 6405.

⁹³ M. Suat Mertoğlu, “salâtüselâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 2009), 36/23.

⁹⁴ *Kur’an yolu mealî*, , Azab 33/56.

⁹⁵ Mertoğlu, “salâtüselâm”, 36/23.

şöyle buyurmuştur: ‘Kıyamet günü bana en yakın kişi, bana en çok salavat getiren kişidir.’ Bu hadis, salavat getirmenin sadece ibadet değil, ahirette Peygamber’e yakınlık ölçüsü olduğunu gösterir. Bu nedenle, eserlerin mukaddimelerinde salvele zikredilmesi hem ayetlerin hem de hadislerin gereği olarak önem taşır. Böylece eserler hem ilmi hem de manevî açıdan değer kazanmıştır.

2.2.3. Mukaddimetul-ilim

“Mükaddimetül-ilim” terimi ilgili olduğu ilim dalı için kaleme alınmış olan ve bu ilmin tanımı, konusu, amacını ve içeriği gibi temel bilgiler içeren eserlerin genel adıdır. Bu tür mukaddimeleri iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısım müstakil bir kitap hacmine ulaşmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bazen mukaddime olarak yazılan eserler asıl eserden hacim olarak daha kapsamlı olmuştur. Bu da tepkilere neden olmuştur. Bu tür mukaddimelere Cessas’ın “Ahkamül-Kur’ân” adlı eserine yazdığı “Mukaddime fi Usulut-Tevhid” ve “Tavtie fi Usulil-Fıkıh” adlı mukaddimeleri örnek verilebilir.⁹⁶ İkinci kısım ise bir eserin ana bölümleri olan “*bab*”lara ve alt başlıkları olan “*fasıl*”lara yazılmış, “Mukaddimetül-bab” ve “Mukaddimetül-fasıl” diye adlandırılmıştır. Bu tür mukaddimelere Sibeveyhi’nin “el-Kitab’ı” örnek verilebilir. Nitekim eserin baş tarafında yer alan kelime ve çeşitleri, kelâm neveleri, müsned-müsnedün ileyh, lafız-mâna ilişkisi, lafızların zikir ve hazfî, şiir zaruretleri gibi bablar mükaddimetül-ilim gibi kabul edilmiş ve önemi dolayısıyla müstakil olarak şerh edilmiştir.⁹⁷

Mukaddimetu İbnü’s-Salâh, hadis ilminde “Ulûmu’l-Hadîs” literatürünün temel kaynağı kabul edilen eserdir. Rivayet çeşitleri, cerh-ta’dîl ve hadis kabul şartlarını sistematik hale getirmiş, sonraki bütün hadis usûlü eserlerine kaynaklık etmiştir.⁹⁸

Müslim’in Sahîh’inin giriş kısmı müstakil bir mukaddime olarak değerlendirilmiş, râvî adaleti, bid’at ehlinin rivayeti ve sened tenkidi gibi ölçütleri açıklaması sebebiyle hadis ilminde teorik referans kabul edilmiştir.⁹⁹

İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429) tarafından kaleme alınan “el-Mükaddimetül-Cezeriyye”, tecvid ilminin en meşhur manzum metinlerinden biridir. On dokuz bölüm ve

⁹⁶ Durmuş, Mukaddime, 31/117.

⁹⁷ Durmuş, Mukaddime, 31/116.

⁹⁸ M. Yaşar Kandemir, “Mukaddimetu İbnü’s-Salâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2020), 31/121-124.

⁹⁹ Kandemir, “el-Cami’s-Sahih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1993), 7/124-129.

109 beyitten oluşan eser, mehâric ve sıfât-ı hurûf, idgâm, gunne, med, vakıf, hemze ve lahn gibi konuları sistematik biçimde ele alır. Manzume, ezbere dayalı öğretim yöntemiyle asırlar boyunca İslam dünyasının tamamında okutulmuş; bu nedenle hem medreselerde hem de hâfızlık eğitiminde standart metin hâline gelmiştir. Eser, tarih boyunca birçok kez basılmış ve yüzlerce yazma nüshası çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilmiştir. Ayrıca oğlu Ebû Bekir Ahmed, Zekerıyyâ el-Ensârî, Ali el-Kârî ve İbnü'l-Hanbelî gibi âlimler tarafından pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Bu şerhler arasında özellikle el-Havâşî'l-müfhehime, ed-Deķā'ıku'l-muħkeme, el-Minaħu'l-fikriyye ve el-Fevâ'idü's-sırriyye öne çıkmaktadır.¹⁰⁰

Asıl adı “el-Akîdetü'n-Nesefiyye” olan “mukaddimet'n-Nesefi” medrese geleneğinde “Mukaddime” adıyla anılmıştır. Mâturîdî akaidinin en kısa ve yaygın özeti olup Osmanlı medreselerinde şerhli olarak okutulmuştur.¹⁰¹

İbn Haldun'un “Kitâbü'l-İber” adlı eseri, dünya tarihini konu alan kapsamlı bir çalışmadır. Üç kitaptan ve yedi ciltten oluşan bu eserin giriş kısmı, müellifin “mukaddime” adını verdiği bölümdür. İbn Haldûn bu bölümde tarih ilminin mahiyetini, önemini ve yöntemini açıklamış; tarihçilerin hatalarına değinmiş ve ilmi tenkit esasına dayalı bir anlayış önermiştir. Ayrıca “beşerî umran ilmi” adını verdiği yeni bir disiplin kurduğunu belirtmiş ve bu ilmin ilk kurucusu olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacılar, tarih düşüncesine dair özgün yaklaşımı sebebiyle bu giriş kısmına özel bir değer atfetmişlerdir.¹⁰²

2.2.4. Mukaddimelerin tarihsel seyri

İslam ilim geleneğinde mukaddime türünün ortaya çıkışı, tedvin döneminin erken safhalarına kadar uzanır. İlk örnekler doğrudan “mukaddime” başlığını taşımamakla birlikte, hadis, fıkıh, kıraat ve lügat gibi ilimlere dair telif edilen erken metinlerin bazıları bir giriş faslı ile başlar ve bu girişte çoğunlukla ilmin tanımı, konusu, faydası ve takip edilecek yöntem beyan edilirdi. Bu kısımlar daha sonra bağımsız risâle formuna dönüşecek olan mukaddimelerin özü kabul edilmektedir. Özellikle II./VIII. yüzyıldan

¹⁰⁰ Tayyar Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1999), 20/555.

¹⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Akaidün-Nesefî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1989), 2/217-219.

¹⁰² Süleyman Uludağ, “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2020), 31/118.

itibaren Abbâsîler döneminde ilmî faaliyetlerin kurumsallık kazanmasıyla, mukaddimeler yalnızca kitap başlarında yer alan önsözler olmaktan çıkıp, öğretim amacıyla kullanılan sistematik metinler hâline gelmiştir. Bu süreçte iki eğilim belirginleşmiştir:

1- Öğretim maksatlı kısa ve ezberlenebilir manzum-mensur metinler:

Bu tür metinler, öğrencilerin hızlıca temel kaideleri öğrenebilmesi için yazılmıştır. Nahivde, sarfta, fıkıhta, usulde hatta aruz ilminde dahi bu tür kısa mukaddimeler yaygındır.

2- Kapsamlı ve uzun giriş bölümleri:

Bazı eserlerde ise mukaddime kısmı, hacimce müstakil bir bölüm olacak şekilde geniş tutulmuştur. Bu tür mukaddimeler, eserin ana metninden bağımsız bir değer kazanmış, hatta zaman zaman asıl metinden daha fazla ilgi görmüştür. Bu şekilde yazılan mukaddimelere Cessas'ın "Ahkamül-Kur'ân" adlı eserine yazdığı "Mukaddime fî usulut-tevhid" ve "Tavti'e fî usulül-fıkıh" adını taşıyan ve asıl eserden daha uzun olan iki mukaddimesi örnek verilebilir.¹⁰³ Tefsir ilminde başlı başına bir alan oluşturan mukaddimeler ilk olarak hicrî II. asırda yazılan ve günümüze ulaşan Mukâtil b. Süleyman'ın "et-Tefsirül-Kebir" adlı tefsiridir.¹⁰⁴

Hicri III. (IX.) yüzyılının ortalarına doğru El-Cahız'ın öğrencisi İbn-i Kuteybe ile beraber yaptığı çalışmalar sayesinde Mukaddime türü eserler şekillenmiştir. IV. (X.) yüzyılda ise mukaddimeler olgunlaşma dönemine girerek müstakil edebi bir tür olarak karşımıza çıkmıştır. Mukaddime geleneğinin şekillenmesinde el-Cahız'ın yanı sıra İbnül-Mükaffa, İbnü'l-Mu'tez ve diğer belagat âlimlerinin kompozisyonların başlangıç kısımlarının nasıl olması gerektiği ile ilgili verdikleri teorik bilgilerin önemli derecede etkisi olmuştur.¹⁰⁵

2.2.5. Nahiv ilmi bağlamında mukaddime geleneğinin ortaya çıkışı

Dil bilimleri arasında mukaddime geleneğini en erken benimseyen alanlardan biri nahiv ilmidir. Nahiv öğreniminin başlangıç seviyesinde kısa, öz ve ezberlenebilir metinlerle talebeye temel kaideleri öğretme yöntemi, Basra ve Kûfe ekollerinden itibaren eğitim pratiğinin bir parçası hâline gelmiştir. Bu sebeple nahiv literatüründe

¹⁰³ Cessas, *Ahkamül-Kuran*, 1/5.

¹⁰⁴ Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı 2009), 56.

¹⁰⁵ Durmuş, *Mukaddime*, 31/116.

mukaddimeler yalnızca kitabın önsözü değil, fiilen ders kitabı olarak kullanılan giriş metinleridir.

Erken dönem nahiv dilbilimcileri olan Ebü'l-Esved ed-Düeli (ö. 69/688), Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi (ö. 180/796) gibi isimlerin eserlerinde bugünkü anlamıyla “mukaddime” başlığı geçmese de nahiv ilmini tanımlayan ve onun öğrenim yöntemine dair ilkeleri açıklayan başlangıç kısımları bulunmaktadır. Bu bölümler, daha sonra müstakil mukaddimelerin teorik temelini oluşturmuştur. Özellikle Halef el-Ahmer (ö. 180/796 [?]) gibi Basra ekolüne mensup ravilerin, öğrencilerine kısa kurallar hâlinde nahiv öğretmesi, bazı rivayetlere göre mukaddime adı verilen bağımsız parçaların tedavülüne yol açmıştır. Bu dönemde mukaddime; “Nahiv öğrenmeye girişte ilk ezberlenecek metin” olarak tanımlanmaya başlanmıştır denilebilir.¹⁰⁶

Hicrî III./IX. yüzyıldan itibaren nahiv ilminin tedrisat düzeni belirginleşince, her ilim seviyesine göre “mukaddime”, “metin”, “şerh” ve “hâşiye” hiyerarşisi oluşmuştur. Bu bağlamda mukaddime en alt basamakta yer alır ve talebe ilk önce mukaddimeyi okur, ardından daha geniş metinlere geçerdi. Halef el-Ahmer örneği, bu pedagojik yapının en erken halkalarından biri olarak önem arz etmektedir.

2.2.6. Mukaddimelerin ortaya çıkmasına etki eden faktörler

Dilbilimciler Arapça öğrenmek isteyen öğrenciler için ilk dönemlerde yazılan eserlerde illetlere bağlı karmaşık ve zor konuların olduğunu fark etmiş ve bu karmaşık ve zor konuları bertaraf etmek için yöntem arayışına girmişlerdir. Arapça gramerinde yazılan bu eserler öncelikle uzun ve hacimli oldukları için eleştirilmişlerdir. Sonrasında karmaşık hale gelen bu konuları ayıklamak ve öğrencilerin daha kolay öğrenmelerini sağlamak için *teysirü'n-nahvi* adı altında çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalarla Eğitim ve öğretim ortamında dilin ayrıntılı ve karmaşık boyutuna odaklanmaya itiraz etmişlerdir. Bu alanda eser yazıp eleştiren ilk dilbilimci Halef el-Ahmer'dir. Nitekim “Mukaddime fin-Nahiv” adlı eserinde konuya şu şekilde yaklaşmıştır:

Nahivcilerin, uzun açıklamalara ve çok sayıda illete yer verdiklerini ve nahve yeni başlayan kişilerin nahvi kolay bir şekilde anlayıp kavrayabilmeleri için ihtiyaç duydukları özet bilgileri ve bunun yöntemini ihmal ettiklerini görünce bir kitap telif etmeye karar verdim. Bu kitapta, öğrenciyi geniş hacimli kitaplardan müstağni kılmak için nahvin temel konularını, edatları ve âmilleri, nahve yeni başlayanların seviyesine

¹⁰⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 33.

*uygun bir şekilde bir araya getirmeyi düşündüm ve böylece bu sayfaları yazdım. Bu kitaba temel konuları, delillerini ve bunlara bağlı hususları aldım. Bunu okuyan, ezberleyen ve üzerinde düşünüp tartışan herkes nahvin temel konularını öğrenmiş olacak.*¹⁰⁷

Karmaşık dil konularının ayıklanması konusunda Halef el-Ahmer gibi düşünen diğer bir âlim ise Cahiz'dir. Câhiz'in, çocuklara nahiv dersi veren bir müderrise şu tavsiyede bulunduğunu nakledilmiştir:

*Çocuğun zihnini nahivle fazla meşgul etme. Ona, konuşurken yanlış yapmaktan koruyacak ya da yazılı bir metni veya şiiri doğru okuyacak kadarını öğret. Bundan daha fazlası çocuğu atasözü, şiir şevâhidi, sahîh hadis ve güzel deyimleri rivâyet etmek gibi bir dizi güzelliklerden alıkoyar. Nahivde aşırıya kaçan ve ölçüyü kaçıran kimseler, ülkenin ve milletin önemli işlerini ve maslahatlarını öğrenmeye gerek duymayan kimselerdir. Bunlar, bu yolla geçim sağlayan ve başka bir zevkleri olmayan kişilerdir. Derin nahiv bilgisi uygulamada bir fayda sağlamaz. İnsanı bu derecede nahiv öğrenmeye sevk edecek hiçbir neden bulunmamaktadır.*¹⁰⁸

Cahiz'e göre nahiv ilmini öğrenmek isteyen kimse konuların ayrıntısına girmeden, onu hata ve yanlışlardan koruyacak kadar kaide ve kuralları bilmesi yeterlidir. Nahiv ilminin ayrıntılı ve karmaşık konularıyla sadece dil bilimciler ilgilenmelidirler.¹⁰⁹

Bu açıklamalar ışığında mukaddimelerin Ortaya Çıkmasına Etki Eden Faktörleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- İlimlerin Sistematiğe İhtiyacı:

İslam ilimlerinin, özellikle nahiv, fıkıh, usul ve kıraat gibi alanların ders ve tedrisat yöntemiyle öğretilmesi ihtiyacı, mukaddimelerin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, mukaddimeler temel kavramları ve kaideleri kısa ve anlaşılır biçimde sunarak öğrenim sürecini kolaylaştırmıştır.

2- Ezberleme Geleneği ve Pedagojik Amaçlar:

İlk dönem İslam dünyasında eğitim büyük ölçüde ezbere dayalıydı. Öğrencilerin hızlı ve sistemli biçimde temel bilgileri öğrenmesi için mukaddime gibi kısa, öz ve ezberlenebilir metinler kaleme alınmıştır.

3- Kitap Ön Sözleri ve Giriş Faslı Geleneği:

¹⁰⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 33-34.

¹⁰⁸ Şevkî Dayf, *Nahvin Kolaylaştırılması*, çev. Ali Bulut, (Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 7/3, 2005), 211; Dayf, *Nahvin Kolaylaştırılması*, 211.

¹⁰⁹ Keskin-Erkmen, *Teyşîru'n-Nahv Bağlamında Klasik Dil Bilimi Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış: Müberred, Sa'leb ve Ebû Ali el-Fârisî Örneği*, 283-304.

Erken dönemde telif edilen eserlerin çoğu bir giriş faslı ile başlardı; ilmin konusu, faydası ve yöntemleri burada açıklanırdı. Bu gelenek zamanla müstakil mukaddimelere evrilmiştir.

4- Lügavî ve Kavramsal Açıklama İhtiyacı:

Nahiv ve sarf gibi dil bilimlerinde, terim ve kavramların açıklanması zorunluydu. Mukaddimeler, temel terimleri ve kavramları öğrenciye sistematik biçimde sunan giriş bölümleri olarak şekillenmiştir.

5- Pedagojik Hiyerarşi ve Ders Planlaması:

Mukaddimeler, daha kapsamlı metinler ve şerhler için giriş basamağı olarak kullanılacak şekilde tasarlanmıştır. Bu, ders planlamasında ve bilgi basamaklarının öğretilmesinde önemli rol oynamıştır.

6- Toplumsal ve Kültürel Talep:

Medreseler ve eğitim kurumlarının artması, öğrencilerin erişilebilir ve sistemli başlangıç metinlerine olan talebi artırmıştır. Bu da mukaddime türlerinin yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.

2.2.7. Nahiv ilminde yazılan başlıca mukaddimeler

2.2.7.1. Halef el-Ahmer ve nahiv mukaddimesi

Halef el-Ahmer, Basra ekolüne mensup erken dönem nahiv âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Nahiv ilminin temel kurallarını sistemli biçimde öğrencilere “mukaddime fin-nahiv” adlı eserinde kısa ve öz bir şekilde öğretmiştir.¹¹⁰ Bu eserinde genellikle:

- 1- Temel nahiv kavramlarını sunar,
- 2- Kısa ve ezberlenebilir kaideler sunar,
- 3- Ders başlangıcında öğrenciyi asıl metne hazırlama amacı sunmuştur.

Hicrî III./IX. yüzyıldan itibaren nahiv mukaddimleri sistematik bir eğitim geleneği olarak yerleşmiş, Halef el-Ahmer’in yöntemleri de daha sonraki yüzyıllarda öğrenciler arasında yayılmıştır. Bu bağlamda Halef el-Ahmer, mukaddime geleneğinin temellerini atan ve mukaddime ismi ile ilk kez eser kaleme alan öncü isimlerden biri olarak kabul edilmiştir.

¹¹⁰ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 33-100.

2.2.7.2. Mukaddimetüs-Sîbeveyhi (Kitabü Sibeveyhi'nin giriş kısmı)

Ebû Osman, Ebül-Hasen, Ebül-Hüseyin Sîbeveyhi Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi (ö. 180/796) tarafından yazılan ve Kitabü Sîbeveyhi diye de anılan, Arap gramerine dair günümüze ulaşan ilk sistematik ve hacimli eserdir. Her ne kadar mukaddime adıyla bağımsız bir başlık taşıyor olsa da nahiv tarihinde en eski teorik giriş kabul edilir. Bu eserin başlangıç bölümü, isim-fiil-harf tasnifiyle başlayan dil mantığını ortaya koyduğu için sonraki “mukaddime” türü eserler üzerinde etkili olmuştur.¹¹¹

Bu bağlamda her ne kadar Halef el-Ahmer'in eseri müstakil bir mukaddime olarak kaleme alınmış olsa da, Sîbeveyhi'nin eserinin girişinde ortaya konan tasnif ve sistematik anlayışın, Halef el-Amer'in nahiv yaklaşımı üzerinde dolaylı bir etkisinin bulunduğu söylenebilir.

2.2.7.3. el-Mukaddimetül-muhsibe

Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdris b. Babeşaz el-Mısri el-Cevheri (ö. 469/1077) tarafından kaleme alınan eser değişik isimlerle de anılmıştır. Bu kitap Arap dilinin öğrencilere öğretilmesinde önemli bir yere sahip olan muhtasar eserlerdendir. Müellif eserin sonunda bu kitapta aktarılan bilgilerin Arap dili gramerini öğrenmek isteyenler için yeterli olduğunu vurgulamıştır. Eser nahiv ilminin ana meselelerini kısa, açık ve öğretici bir üslupla ele almayı hedefleyen bir metindir. Eserde isim, fiil ve harf gibi temel kavramlar merkeze alınmış; i'rab, amel ve cümle unsurları gibi nahvin kurucu meseleleri ayrıntıya girilmeksizin özetlenmiştir. Bu yönüyle eser, nahiv ilmine yeni başlayan öğrenciler için bir rehber niteliği taşımakta, ileri düzey tartışmalardan ziyade temel kaidelerin kavranmasını amaçlamaktadır. Eserin telif tarzı incelendiğinde, müellifin pedagojik kaygıları ön planda tuttuğu görülmektedir. Nahiv meseleleri, karmaşık tartışmalara yer verilmeden, anlaşılır bir dil ve sistematik bir düzen içerisinde sunulmuştur. Bu durum, el-Mukaddimetü'l-Muhsibe'nin yalnızca teorik bir nahiv metni olmadığını, aynı zamanda eğitim amaçlı bir ders kitabı olarak tasarlandığını göstermektedir. Nitekim mukaddime türü eserlerin genel karakteri de bu öğretici yönü ön plana çıkarmaktadır. İbn Bâbeşâz, söz konusu eserine “Şerhu'l-mukaddimetü'l-muhsibe”

¹¹¹ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Sîbeveyhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2009), 37/131; Durmuş, “Mukaddime”, 116

adında bir şerh kaleme almıştır. İbn Bâbeşâz, Mukaddimetü'l-muhsibe'de oldukça kısa ve özlü bir şekilde ele aldığı konuları detaylı bir şekilde şerh etmiştir. Dil ekolleri arasındaki ihtilaflı meselelere temas etmiş, ayrıca benimsediği görüşü tercih etmesinin gerekçelerini de belirtmiştir.¹¹²

Mukaddimetü'l-Muhsibe ile Halef el-Ahmer'in Mukaddime fi'n-nahv adlı eseri arasında doğrudan bir atıf ilişkisi bulunmamakla birlikte, her iki eser de nahiv ilminin öğretimini kolaylaştırmayı amaçlayan mukaddime geleneği içerisinde değerlendirilmektedir. Halef el-Ahmer'in eseri, nahvin erken döneminde temel kaideleri özlü bir şekilde sunan ilk örneklerden biri olarak öne çıkarken, İbn Bâbeşâz'ın el-Mukaddimetü'l-Muhsibe'si bu yaklaşımı daha sistemli ve pedagojik bir yapıya kavuşturmuştur. Bu yönüyle İbn Bâbeşâz, Halef el-Ahmer ile temsil edilen erken mukaddime anlayışını geliştirerek sürdüren bir çizgide yer almaktadır.

2.2.7.4. el-Mukaddimetül-Cezuliyye

Ebû Musa İsa b. Abdülaziz b. Yelebaht el-Cezûlî (ö. 607/1210) ve arkadaşlarının ders ortamında hocaları Abdullah b. Berrî'ye sordukları sorularının cevaplarında oluşan bir eserdir. Bu sebeple, eserin doğrudan müellifliğinin Cezûlî'ye ait olmadığı, bizzat kendisi tarafından da ifade edildiği rivayet edilmektedir. Eserde ele alınan konular, örneklerle açıklanmaksızın son derece veciz ve yoğun bir üslupla sunulmuştur. Bu durum, metnin anlaşılmasını güçleştirmiş; dolayısıyla eserin açıklanmaya muhtaç bir hâl almasına yol açmıştır. Nitekim Cezûlî, bu ihtiyacı gidermek amacıyla Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Cezûliyye adlı bir şerh kaleme alarak eseri bizzat açıklamıştır. Ayrıca talebeleri arasında yer alan Ebû Alî Ömer b. Muhammed Şelebîn (ö. 645/1247) başta olmak üzere, birçok âlim de esere çeşitli şerhler yazmıştır. Her ne kadar el-Mukaddime, pratik öğretim açısından sınırlı bir faydaya sahip olsa da ilmî çevrelerde büyük ilgi görmüş ve geniş bir şerh literatürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹¹³

el-Mukaddimetü'l-Cezûliyye ile Halef el-Ahmer'in Mukaddime fi'n-nahv adlı eseri arasında doğrudan atıf ilişkisi bulunmamaktadır. Her iki eser de nahiv ilminde

¹¹² Muharrem Çelebi, "İbn Bâbeşâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/343-344; ; İhsan Kutluay, *İbn Bâbeşâz ve Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Muhsibe Adlı Eseri*, (Batman: Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024), 27; Şehmus Ülker, *Arap Dili Gramerinde İhtisar Geleneği*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2025), 61-62.

¹¹³ Fuat Günel, Cezûlî İsâ b. Abdülazîz, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 7/514.

mukaddime geleneğinin farklı aşamalarını temsil etmektedir. Halef el-Ahmer'in eseri, nahiv erken döneminde temel kaideleri öğretmeyi amaçlayan özlü bir giriş metni niteliği taşıırken; el-Mukaddimetü'l-Cezûliyye, bu geleneğin ilerleyen safhasında, ders ortamında ortaya çıkan veciz ve yoğun bir metin olarak şekillenmiştir.

2.2.7.5. el-Elfiyye

İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) daha önce yazdığı 2794 beyitlik el-Kâfiyetü's-şâfiye eserinin kısaltması olan el-Elfiyye, "el-Hûlâşatü'l-Elfiyye" olarak da bilinmektedir. Bin beyitlik manzum nahiv özeti olup "mukaddime" ruhunda yazılmış kapsamlı bir teorik giriş mahiyetindedir. İbn Mâlik'in nahiv alanındaki en meşhur eseri olan el-Elfiyye, müellifin daha önce kaleme aldığı hacimli el-Kâfiyetü's-şâfiye adlı eserinin özeti mahiyetindedir. Bu sebeple eser literatürde el-Hûlâşatü'l-elfiyye adıyla da anılmaktadır. Yaklaşık bin beyitten oluşan el-Elfiyye, hacminin küçüklüğüne rağmen açık ifadesi ve akıcı üslûbu sayesinde nahiv ilminin en etkili metinlerinden biri hâline gelmiştir. Bir mukaddime ile seksene yakın bab ve fasıldan oluşan eserin tertibi, kendisinden sonra telif edilen pek çok nahiv kitabı tarafından benimsenmiştir. İbn Mâlik, el-Elfiyye'yi İbn Mu'tî'nin aynı adla kaleme aldığı eserini örnek alarak yazmış olmakla birlikte, sistematik yapısı ve öğretici gücü sayesinde ondan daha fazla şöhret kazanmıştır. Yaklaşık sekiz asır boyunca İslâm dünyasında özellikle Suriye ve Mısır'da medrese eğitiminin temel metinlerinden biri olarak okutulmuş ve ezberletilmiştir. Esere yazılan şerh, hâşiye, ta'lik ve ihtisarların sayısı yetmişe yaklaşmaktadır. Bu literatür içerisinde İbnü'n-Nâzım, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Hişâm, İbn Akîl, Üşmûnî ve Süyûtî gibi önde gelen nahiv âlimlerinin çalışmaları öne çıkmaktadır. Özellikle İbn Akîl'in şerhi ve Üşmûnî'nin kapsamlı açıklamaları, el-Elfiyye'nin eğitim geleneğindeki merkezi konumunu pekiştirmiştir. Ayrıca eser, Batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiş; Fransızca, Almanca ve İtalyanca gibi dillere tercüme edilerek yayımlanmıştır.

Bu yönleriyle el-Elfiyye, yalnızca bir manzum nahiv özeti değil; klasik Arap dil öğretiminde metin-şerh-hâşiye geleneğinin en güçlü örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹¹⁴

¹¹⁴ Abdülbaki Turan, "el-Elfiyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1995), 11/28-29.

İbn Mâlik'in el-Elfiyyesi Halef el-Ahmer'le aynı öğretim anlayışını bu defa nazım yoluyla daha güçlü ve kalıcı bir forma taşımıştır. Halef el-Ahmer'de mensur olarak görülen özetleme ve temel kaideleri merkeze alma yöntemi, el-Elfiyye'de manzum bir yapı içinde geliştirilmiş; böylece nahiv öğretimi ezbere dayalı medrese geleneğinde daha etkili hâle gelmiştir. Bu yönüyle el-Elfiyye, Halef el-Ahmer'le temsil edilen mukaddime geleneğinin nazım şeklinde olgunlaşmış bir devamı olarak değerlendirilebilir.

2.2.7.6. el-Mukaddimetül-Acurrumiyye

Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Davud es-Sanhâcî (ö. 723/1323) tarafından kaleme alınan eserdir. Nahiv ilminin en meşhur başlangıç metinlerinden biri olup özellikle Mağrip ve Osmanlı medreselerinde asırlarca temel ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu eser, nahiv ilminin temel konularını son derece sade ve özlü bir üslupla ele alan muhtasar bir metindir. İsim, fiil ve harflerin i'rabı ile tasriflerine dair temel kaideleri içermektedir. Öğretim kolaylığı ve açık dili sayesinde İslâm dünyasında kabul görmüştür. XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da tanınarak çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Her ne kadar bazı kaynaklarda Zeccâcî'nin el-Cümel'inin bir özeti olduğu ileri sürülse de tertip ve tanımlar bakımından müstakil bir telif olduğu anlaşılmaktadır. el-Âcurrûmiyye, klasik nahiv eğitiminde başlangıç metni olarak benimsenmiş ve bu konumu sebebiyle çok zengin bir şerh literatürüne konu olmuştur. Nitekim yaklaşık 60 şerhi olduğu bilinmektedir. Ezherî, Kefrâvî, Mekkûdî ve Dahlân gibi âlimlerin şerhleri, eserin medrese geleneğindeki merkezi yerini pekiştirmiştir. Bunun yanında metin, ezberlenebilirliğini artırmak amacıyla farklı âlimler tarafından nazma da dönüştürülmüş; özellikle İmrîtî'nin ed-Dürretü'l-behiyyesi başta olmak üzere birçok manzum çalışma kaleme alınmıştır. Bu yönüyle el-Âcurrûmiyye, mukaddime geleneğinin hem mensur hem manzum biçimlerde sürdürüldüğü en etkili nahiv metinlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁵ Bu bakımdan el-Âcurrûmiyye, Halef el-Ahmer ile başlayan özet, sade ve giriş mahiyetindeki mukaddime geleneğinin olgunlaşmış bir devamı olarak değerlendirilebilir.

¹¹⁵ Hulusi Kılıç, "İbn Acurrum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1999), 19/295-296.

2.2.8. Mukaddime fin-Nahvi ve bu alandaki başlıca mukaddimelerin mukayesesi

İbn Acurrum künyesi ile meşhur olan dil ve kıraat âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Davud es-Sanhâcî'nin (ö. 723/1323) en meşhur eseri “el-Mukaddimetül-Âcurrûmiyye”dir. Arap dili gramerinin temel kavramlarını, başlangıç seviyesindeki nahiv ve i'rab uygulamalarını öğrenmek isteyen kimseler için bu eseri kaleme almıştır. Bu eser açık ve anlaşılır dili, sade anlatımı ve konuları basit bir şekilde izah etmesi gibi özelliklerinden dolayı Osmanlıdan günümüze medreselerde nahiv öğrenmeye adım atan öğrenciler tarafından çokça okunan, istifade edilen hatta ezberlenen bir eser olarak gelmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa’da tanınarak çokça rağbet görmüştür. Bazı batı dillerine tercüme edilen eser birçok defa basılmıştır.¹¹⁶

Eser, şekil bakımından kısa ve öz ancak muhteva açısından oldukça zengindir. İbn Acurrum, kelâmın tarifini yapmış sonrasında kelimeleri isim, fiil ve harf olarak üç kısma ayırmıştır. Devamında bu üç kısmın özelliklerini ele almıştır. Daha sonra merfû, mensup, mahfûd (mecrur) ve meczum gibi çeşitli hallerde bulunan isim ve fiillerin hangi i'râb alametlerini alacağını açıklanmıştır. Akabinde, mu'reb olan kelimelerin hareke ve harflerle i'rab edilmek üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmiş sonrasında hareke ve harf ile i'rab edilen kelimeleri örneklerle izah etmiştir. Sonrasında fiillerle ilgili bir başlık açarak fiili madi mudar'î ve emir olmak üzere üç kısma ayırmış, bu kısımların alametlerini örneklerle zikir etmiştir. Son olarak merfuat (مرفوعات), mensubat (منصوبات) ve mahfudat (مخفوضات) başlıkları altında ismin alabileceği i'rab türlerini işlemiştir.

Bu eser halef el-Ahmer'in “mukaddime fin-nahvi” eseri ile mukaddime adlı eserler kategorisinde aynı özelliklere sahip bir metindir. Her iki eser arasında birçok ortak özellik vardır. Bu özelliklerden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Öncelikle her iki müellif de eserlerini öğretim amacına yönelik olarak kaleme almış; metinleri öğrencilerin Arapça dil kurallarını kolayca kavrayabilecekleri biçimde düzenlemiştir. Bu yönüyle “Mukaddime fin-nahvi”de “el-Âcurrûmiyye”de birer tedris metni niteliğindedir.

2. Her iki eser, muhtasar tarzın klasik örnekleri arasında yer alır. Müellifler uzun açıklamalardan, illet tartışmalarından ve teferruatlı örneklerden kaçınarak kuralları kısa

¹¹⁶ Kılıç, *İbn Acurrum*, 19/295.

ve öz biçimde aktarmışlardır. Bu üslûp hem ezberlenebilirliği kolaylaştırmış hem de medrese öğretiminde metin merkezli eğitimin yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

3. Metinlerde temel nahiv konularına odaklanılmış; kelimenin türleri (isim, fiil, harf), amil-ma‘mûl ilişkisi, merfû‘ât, mensûbât ve mecrûrât gibi ana başlıklar işlenmiştir. Her iki müellif, bu konuları işlerken uzun kıyaslamalardan uzak durmuş ve doğrudan hüküm bildiren bir anlatım kullanmıştır.

4. Mukaddime ile el-Âcurrûmiyye, nahiv ilminin sistemleşmesine katkı sunan iki ayrı dönemi temsil etmektedir. İlki, Basra ekolünün ilk dönem sentezini; ikincisi ise Mağrip medrese geleneğinin olgunlaşmış nahiv öğretimini yansıtmaktadır. Dolayısıyla her iki metin de, “mukaddime türü” eserlerin tarihsel sürekliliğini belgeleyen örneklerdir.

Benzer amaçlara sahip olmalarına rağmen, iki eser arasında tarihî bağlam, ilmî sistematik ve pedagojik yaklaşımlar açısından belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Dönem ve ilmî çevre farkı dikkat çekicidir. Halef el-Ahmer, hicrî II. yüzyılda Basra ekolünün dil anlayışını temsil ederken; İbn Âcurrûm hicrî VIII. yüzyılda Mağrip bölgesinde, olgunlaşmış nahiv sistemiğini benimsemiştir. Bu farklı tarihî zemin, her iki metinde kullanılan kavram ve tertip anlayışına doğrudan yansımıştır.

2. Tertib ve içerik düzeni bakımından “Mukaddime fin-nahvi”, konuları öğretim kolaylığına göre sıralarken; “el-Âcurrûmiyye”, belirli bir sistematik çerçevede (el-keîâm, el-ism, el-fi‘l, el-harf, merfû‘ât vb.) düzenlenmiştir. Bu durum, İbn Âcurrûm’un eserinin daha didaktik ve tasnifli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

3. Şerh geleneği ve ilmî etki bakımından büyük bir fark göze çarpar. “Mukaddime fin-nahvi”, tarihsel olarak önemli bir öncül eser olmasına rağmen geniş bir şerh literatürü oluşturmamıştır. Buna karşılık “el-Acurrumiyye”, İslam dünyasının hemen her bölgesinde okutulmuş, onlarca şerh, hâşiye ve manzume ile açıklanmıştır. Bu durum, İbn Acurum’un metninin hem ilmî hem pedagojik açıdan daha yaygın bir etki alanına sahip olduğunu ortaya koymaktır.

4. Üslûp ve dil farkı göze çarpar. Halef el-Ahmer’in dili erken dönem Arapçasının özelliklerini taşır; yer yer lugavî (sözlüksel) ve şiirsel bir anlatım görülür. İbn Acurum’un dili ise sade, doğrudan ve öğretici bir karakterdedir. Yine Erken dönemlerde terimsel alanın oluşmadığı Halef el-Ahmer’in eserine yansımıştır. Nitekim daha sonra kullanılmayan bazı kavramların söz konusu esere yansıdığı görülmektedir. Buna mukabil İbn Acurum’un eserinde günümüze kadar gelen terimler kullanılmıştır.

5. Kapsam ve pedagojik yaklaşım bakımından fark vardır. “Mukaddime fin-nahvi”, kısa ve kuralları bildirici bir metin olarak özet bilgi verirken; “el-Âcurrûmiyye”, öğretim sürecini kolaylaştırmak amacıyla kavramları tasnif eder, örneklerle açıklar ve öğretim basamaklarını belirginleştirir. Bu bakımdan İbn Âcurrûm’un eseri, “mukaddime türü”nün didaktik açıdan en uygun temsilcilerinden biri sayılabilir.

Bu farkların daha iyi anlaşılması bakımından her iki eserden birkaç örnek sunmak faydalı olacaktır:

1. Giriş kısmına el-Arabiyye (العربية) lafzı ile başlayan Halef el-Ahmer kelimeyi üç kısma ayırmıştır. İbn Acurrum ise giriş kısmına kelamın çeşitleri (انواع الكلام) başlığı altında “el-kelam” (الكلام) lafzı ile başlamıştır.

2. Halef el-Ahmer kelimeyi üç kısma ayırdıktan sonra hiçbir kısım ile ilgili herhangi bir tanım yapmamıştır. İbn acurum ise taksim yapmadan önce kelamı “Vad’ı itibari ile fayda sağlayan lafız” (هو اللفظ المرْكَبُ المُفِيدُ بِالْوَضْعِ) diye tarif etmiştir.

3. Kelimeyi üç kısma ayıran Halef el-Ahmer isim ve fiilin alabileceği i’rab çeşitlerine değinmiş harfle ilgili bu hususta hiçbir yorum yapmamıştır. Sadece taksimden sonra “İsmi raf’ı, nasb ve hafd (cer) eden ve fiili cezm eden bu harftir” (وهذا الحرف هو الاداة التي ترفع و تنصب وتخفص الاسم وتجزم الفعل mealinde bir açıklama yapmıştır. İbn Acurrum ise isim, fiil ve harfin alametlerini zikrederek daha sonra bu kısımların alabileceği i’rab türlerine başka babta değinmiştir.

4. Nahvi dilbilimciler ve lügat ile ilgilenen bilginler harf tabirini sadece alfabetik harfler için kullanmamışlar kelamın veya kelimenin kısımları olan isim fiil ve harf içinde kullanmışlardır. Bu bağlamda Halef el-Ahmer eserinde fiil veya isim olan kelimeler için de (huruf (الحروف) tabirini kullanmıştır. Örneğin işaret ifade eden isimler ve ef’alul kulub fiillerini ele alırken (باب حروف الاشارة) “işaret ifade eden harfler” ve (باب الحروف التي تنصب) “kendisinden sonra gelen bütün isimleri nasb eden harfler” başlıklarını kullanmıştır. İbn Acurrum ise eserinin başından sonuna kadar böyle bir tabir kullanmamıştır.

Sonuç olarak her iki eser, nahiv ilminin öğretiminde “mukaddime” tarzının iki farklı dönemini temsil eder. Halef el-Ahmer’in “Mukaddime fin-nahvi” eseri, bu türün erken dönem kurucu örneklerinden biri olarak tarihsel bir değer taşıırken; İbn Âcurrûm’un “el-Âcurrûmiyye”si, bu geleneğin kemâle ermiş biçimini yansıtır. Her ikisi de dil öğretiminde sistematik düşüncenin, pedagojik sadeleştirmenin ve ezber merkezli metodun örnekleri olarak nahiv tarihindeki yerlerini almışlardır.

2.2.9. Mukaddimelerin temel özellikleri

Bir ilim dalının ana konularını kısa ve öz olarak tartışmalardan uzak ve müstakil bir eser şeklinde aktaran mukaddimeler muhtasar eserler sınıfına girmektedir. Dolayısıyla muhtasar eserlerde aranan, öğrenci için gereksiz görülen kısımların çıkarılması, anlaşılmayan noktaların açık ve özlü biçimde ifade edilmesi gibi özellikler mukaddimelerde de geçerlidir. Ancak müstakil eserler olan mukaddimeler ile muhtasarlar arasında ki en belirgin fark muhtasar eserlerin genellikle çeşitli dönemlerde daha önce uzun ve hacimli bir şekilde yazılmış olan bir eserin daha iyi anlaşılması için kısaltılmış olmasıdır.¹¹⁷ Mukaddime türü eserlerin özelliklerinin daha iyi anlaşılması bakımında bunları birkaç maddede özetleyebiliriz.

1- İlim öğrenimine başlangıç seviyesi için hazırlanmış metinlerdir.

Müellifler bu eserleri çoğunlukla “talebeye ilk kapı” olarak tasarlamışlardır. Nitekim İbn Acurum’un el-Mukaddimetül-Acurrumiye’si, asırlar boyunca Mağrip ve Endülüs medreselerinde nahiv tedrisatının giriş kitabı olarak okutulmuştur.

2- Muhtasar (özet) yapıda olup ayrıntıya girmezler.

Ramazan Abdüttevâb, erken dönem nahiv risâlelerini değerlendirirken bu tür metinlerin “yalnızca kaidelerin çekirdeğini ihtiva ettiğini, tartışmadan ziyade nakle dayandığını” özellikle vurgulamıştır.¹¹⁸ Aynı yapı fıkıh ve kelâm mukaddimelerinde de görülmektedir.

3. Çoğu ezberlenmek amacıyla manzum ve mensur şekilde kaleme alınmıştır

Kolay ezberlemek maksadıyla kısa ve öz yazılan mukaddimeler bazen de hafızaya kolay yerleştirdiği için Arap aruz vezniyle yazılmışlardır.

4. Bilgi vermekle birlikte talebeyi motive etmeyi de amaçlarlar.

Mukaddimelerin girişlerinde sıkça “*niyetin doğruluğu, hocaya karşı edep, ilmin fazileti*” gibi uyarılar bulunur. Bu uyarılar öğrenciyi motive amaçlıdır.

5. Sonraki şerh ve haşiye literatürünün ana metinleri hâline gelmişlerdir.

Mukaddimeler, sadece kısa metin değil, adeta şerh kültürünü oluşturan çekirdeklerdir. Nitekim sadece “el-Âcurrûmiyye” üzerine 60 kadar şerh yazıldığı bilinmektedir.¹¹⁹ Aynı durum İbn Mâlik’in *Elfiye*’si için de geçerlidir.¹²⁰

¹¹⁷ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2020), 31/57-58.

¹¹⁸ Ramazan Abdüttevâb, *Fî Târîhi’n-Nahvi’l-Arabî*, (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1986), 15.

¹¹⁹ Kılıç, *İbn Acurum*, 295.

¹²⁰ Abdülbaki Turan, *el-Elfiyye*, 11/28-29.

2.2.10. Mukaddimeler ve diğer telif türleri

Eserlerinde bilgi aktarımını destekleyen başlıca telif türleri arasında şerh, haşiye ve ta'lik öne çıkar. Bu türler, metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak ve talebeye eğitim sürecinde yardımcı olmak amacıyla tarihsel ve sosyolojik etkenlerle geliştirilmiştir.

2.2.10.1. Mukaddimeler ve metinlerin mukayesesi

Metin sözlükte; göze çarpan yer, sırt, kılıcın sırt kısmı, yerin yüksek ve sert kısmı güçlü şahıs ve dayanıklı gibi manalar içermektedir.¹²¹ Hadis ilminde Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini ihtiva eden lafızları ifade etmektedir. Diğer ilimlerde ana konunun işlendiği eserler için kullanılmıştır. Nahiv ilminde ise metin, temel kaidelerin kısa, özlü ve veciz bir üslupla ele alındığı, genellikle muhtasar nitelikli eserleri ifade etmektedir.¹²²

Mukaddime ve metinler, nahiv öğretimine yönelik olmaları, muhtasar yapıya sahip bulunmaları ve medrese müfredatında okutulmaları bakımından ortak özellikler taşımaktadır. Her iki türde de sade bir dil tercih edilmiş, ayrıntılı tartışmalardan ve ihtilaflı meselelerden kaçınılmıştır. Bu yönüyle mukaddime ve metinler, didaktik amaçlı telifler olarak nahiv öğretiminde temel rol üstlenmiştir.

Buna karşılık mukaddimeler, nahiv eğitiminde başlangıç aşamasına hitap eden, en zaruri tanım ve kaideleri içeren giriş mahiyetindeki eserlerdir. Metinler ise mukaddimelere kıyasla daha kapsamlı ve sistemli olup, nahvin belirli bir bölümünü veya tamamını ele alan temel öğretim metinleri olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede mukaddime, öğrenciyi ilme hazırlayan ilk basamağı; metin ise bu temelin üzerine bina edilen ana öğretim aşamasını temsil etmektedir.

Tarihsel süreçte nahiv metinleri, şerh ve hâşiyelerden önce ortaya çıkmış; manzum ve mensur olmak üzere iki ana grupta gelişmiştir. Osmanlı döneminde ise yeni

¹²¹ Halil b. Ahmed el-ferahidi, *Kitabul- Ayn*, thk: Mehdi el-Mahzumi- İbrahim es-Sameraî, (Mısır: Daru'l-Hilal, ty.), 8/131; İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, 13/398; Cüneyt Maral, *Şerhu Kâvâidi'l-İrâb (Kâşifu'l-Kınâ) Örneğinde Nahivde Şerh Geleneği*, ed. Hüseyin Kandemir, (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2024), 53.

¹²² Raşit Küçük, "Metin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2004), 29/411.

metin telifinden ziyade mevcut metinler üzerine şerh ve hâşiye yazımı yaygınlaşmış; bu gelenek Cumhuriyet sonrası şark medreselerinde de devam etmiştir.¹²³

Bu açıklamalar ışığında mukaddime ve metinler arasındaki benzerlik ve farklılıkları maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir.

Mukaddime ve Metinler Arasındaki benzerlikler

1- Her iki eser türü de nahiv öğretimine yönelik eğitim amaçlı olarak telif edilmiştir.

2- Mukaddime ve metinlerde temel hedef, öğrencinin ana kaideleri kısa, açık ve ezberlenebilir bir formatta öğrenmesini sağlamaktır.

3- Her iki türde de muhtasar ve özlü bir anlatım benimsenmiş, gereksiz ayrıntılardan kaçınılmıştır.

4- Dil ve üslup bakımından sade, öğretici ve didaktik bir yapı hâkimdir.

5- Mukaddime ve metinler, medrese müfredatına uygun şekilde kaleme alınmış ve tedrisat faaliyetlerinde kullanılmıştır.

6- Her iki eser türü de çoğu zaman şerh, hâşiye ve ta'lik çalışmalarının merkezinde yer almıştır.

7- Ayrıntılı ihtilaflar, uzun illetlendirmeler ve kapsamlı teorik tartışmalar her iki türde de bilinçli olarak sınırlandırılmıştır.

Mukaddime ve Metinler Arasındaki Farklılıklar

1- Mukaddimeler, nahve yeni başlayan öğrenciler için telif edilmiştir. Metinler ise mukaddimededen sonra okutulan, temel ve orta seviyeye hitap eden eserlerdir.

2- Mukaddimelerde konular daha sınırlı tutulmuş, yalnızca en temel tanım ve kaideler ele alınmıştır. Metinlerde ise nahvin belirli bir bölümü ya da tamamı daha kapsamlı ve sistematik biçimde işlenmiştir.

3- Mukaddimeler, nahiv öğretiminin ilk aşamasını temsil eder. Metinler, bu temelin üzerine inşa edilen bir sonraki öğretim basamağını oluşturur.

4- Mukaddimelerde içerik daha sade ve sınırlıdır. Metinlerde içerik daha yoğun, konu dizilimi ise daha düzenlidir.

5- Mukaddimelerde örnekleme asgari düzeydedir. Metinlerde örnekleme ve açıklamalar daha belirgin hâle gelmiştir.

6- Mukaddimeler, öğrenciyi ilme hazırlayan giriş eserleri niteliğindedir. Metinler ise nahiv ilminin ana iskeletini oluşturan temel öğretim metinleri olarak değerlendirilir.

¹²³ Maral, *Şerhu Kavâid'l-irab (Kaşifu'l-Kına) Örneğinde Nahivde Şerh Geleneği*, 53-62.

Bu bağlamda Halef el-Ahmer'in Mukaddime fî'n-Nahv'i ile Çârperdî'nin (ö. 746/1346) Muğnî adlı eseri, nahiv öğretimine yönelik eğitim amaçlı telifler olmaları bakımından ortak bir zemine sahiptir. Her iki eser de medrese geleneğinde okutulmuş ve nahvin temel meselelerinin aktarımında kullanılmıştır.

Bununla birlikte Mukaddime fî'n-Nahv, başlangıç seviyesine hitap eden, muhtasar ve ezbere dayalı bir eser niteliği taşıırken; Muğnî, daha ileri düzeyde, kapsamlı ve sistematik bir metin olarak öne çıkmaktadır. Mukaddime'de sade anlatım tercih edilmiş, ayrıntılı tartışmalardan kaçınılmış; Muğnî'de ise kavramsal derinlik ve konu bütünlüğü daha belirgin hâle gelmiştir.

Bu çerçevede Mukaddime, nahiv öğretiminin ilk aşamasını; Muğnî ise bu temelin üzerine inşa edilen ileri düzey öğretimi temsil etmektedir. Her iki eser, farklı seviyelere hitap etmekle birlikte medrese müfredatında birbirini tamamlayan kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

2.2.10.2. Mukaddimeler ve şerhlerin mukayesesi

Şerh, sözlükte “eti kemiğinden ayırıp içini açığa çıkarmak, açıklamak ve yaymak” anlamlarına gelmekte olup¹²⁴ anlam genişlemesiyle birlikte müşkil ve kapalı hususları açıklığa kavuşturma manasında kullanılmaya başlanmıştır. Literatürde ise şerh, bir metnin veya düşüncenin sözlü ya da yazılı olarak izah edilmesini ifade eden bir telif türüdür. Telif geleneğinde şerhler, metni bütüncül biçimde ele alarak muğlak ifadeleri tavzih etmeyi, eksik noktaları tamamlamayı, hatalara işaret etmeyi ve örnekleri çoğaltmayı amaçlayan eserler olarak öne çıkmaktadır.¹²⁵

Klasik telif türleri genel olarak bir metin etrafında şekillenmiş; metnin kısa ve öz olması, dil bakımından muhkemliği, ders kitabı olarak kullanılması, kolay ezberlenmesi, müellifinin otoritesi ve kutsallık atfı gibi unsurlar şerh yazımını teşvik etmiştir. Şerhler çoğunlukla bir eserin tamamını açıklamak amacıyla kaleme alınmakla birlikte, yalnızca belirli bölümlere, mukaddimelere veya şevâhide tahsis edilen şerhler de telif edilmiştir.

¹²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 2/319; Ebu Bekir Muhammed b. Şemsiddin er-Razî, *Muhtaru's-sihah*, thk. Eymen Abdurrezzak eş-Şevvâ (Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ'/Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 2010), 235; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/497; Muhammed b. Ya'kûb, el-Fîrûzâbâdî, *Kamûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm Arkasûsî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005), 226; Muhammed b. Ali, Tehânevî, *Mevsûatu keşşâfi ıstılâhati'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1996), 1/1013; Ülker, *İbn Akîl ve Elfiyye Şerhi*, ed. Emin Cengiz (Ankara: İlahiyât yayınları, 2021), 20-21

¹²⁵ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2010), 38/555.

Şerh müellifleri genellikle metin yazarlarından farklı olmakla birlikte, bazı âlimlerin kendi metinlerini şerh ettikleri de görülmektedir. Nahiv alanında bu duruma İbn Hişâm'ın bazı eserleri örnek teşkil etmektedir.

Nahiv ilminde erken dönemlerden itibaren temel metinlere yönelik yoğun bir şerh geleneği oluşmuş, bu eserler medrese müfredatlarında tedricî bir anlayışla okutulmuştur. Bazı metinler üzerine çok sayıda şerhin yazılması, bu geleneğin yaygınlığını göstermektedir. Şekil bakımından şerhler; metin ve şerhin “kâle–ekülü” veya “kavlühû” gibi ifadelerle ayrıldığı yahut metin ve şerhin mezcedildiği farklı türlerde telif edilmiştir. Zamanla metin ile şerhi ayırt etmeye yönelik renk, çizgi, parantez, farklı yazı karakterleri ve dipnot gibi yöntemler geliştirilmiştir.

Şerh telifinde genel olarak geleneksel telif yöntemi benimsenmiş; tavzih, teysîr ve ikmâl esas alınmıştır. Bu yöntemde tanımlama, istişhâd, alıntı, örneklendirme, tartışma ve kıyas gibi aktarım biçimleri kullanılmış; lafızlar ıstikak, sarf ve anlam boyutlarıyla ele alınmış, i‘rab çözümlemeleri müellifin maksadını ortaya koymaya hizmet etmiştir.

Zikredilen bilgilere dayanarak mukaddime ve şerh arasındaki farklılıklar şu maddeler halinde sıralanabilir:

1- Mukaddime, bir ilme yeni başlayanlara temel bilgileri kazandırmayı hedeflerken; şerh, mevcut bir metni açıklamayı, kapalı ve müşkil yönlerini açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

2- Mukaddimeler genellikle başlangıç seviyesindeki öğrencilere hitap ederken; şerhler, metni okuyup anlayabilecek ön bilgiye sahip talebelere yöneliktir.

3- Mukaddimelerde konular sınırlı, seçici ve zarurî kaidelerle sınırlıyken; şerhler metni bütüncül biçimde ele alır ve ayrıntılı açıklamalar içerir.

4- Mukaddimelerde sade, kısa ve ezberlenmeye elverişli bir dil tercih edilirken; şerhlerde tavzih, genişletme ve açıklama esaslı daha ayrıntılı bir üslup benimsenir.

5- Mukaddimelerde doğrudan öğretim ön plandayken; şerhlerde geleneksel telif yöntemi çerçevesinde tanımlama, istişhâd, örneklendirme, tartışma ve kıyas gibi yöntemler kullanılır.

6- Mukaddime müstakil bir öğretim metni niteliği taşıırken; şerh, var olan bir metne bağlı olarak telif edilir ve lafız merkezli bir çözümleme sunar.

7- Mukaddimelerde farklı ilim dallarına sınırlı ölçüde yer verilirken; şerhlerde dil, sarf, nahiv ve semantik gibi alanlardan yoğun biçimde yararlanılır.

8- Mukaddime, nahiv öğretiminde ilk aşamayı temsil ederken; şerh, öğretimin ileri safhalarında metni derinleştiren tamamlayıcı bir işlev üstlenmektedir.

2.2.10.3. Mukaddimeler ve hâşiyelerin mukayesesi

Hâşiye (حاشية) kelimesi, (حشو) kökü ve türevleriyle sözlükte “yorganı doldurmak, dolmak, doldurmak, küçük deve, elbisenin uzun iki saçağı, itimat edilmeyen gereğinden fazla söylenen söz, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk” gibi anlamlara gelmektedir. Bu sözlük anlamlarıyla irtibatlı olarak, eserlerin sayfa kenarlarına düşülen notlar hâşiye olarak adlandırılmıştır.¹²⁶

Terim olarak hâşiye, “sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” anlamında kullanılmakta olup hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır. Aynı kökten türeyen tahşiye “hâşiye yazmak”, muhaşşi ise “hâşiye yazan kimse” manasına gelmektedir. Zamanla “hâşiye” terimi yalnızca bir açıklama notunu değil, aynı zamanda belirli bir telif türünü ve bu türde kaleme alınan eserleri ifade eder hâle gelmiştir. Bu çerçevede bazı kaynaklarda hâşiye teriminin şerh ile eş anlamlı olarak kullanıldığı ve aynı eserin hem şerh hem de hâşiye olarak adlandırıldığı görülmektedir.¹²⁷

Bununla birlikte telif geleneğinde şerh ile hâşiye arasında genellikle bir derece farkı gözetilmiştir. Buna göre şerh, ana metin üzerine yazılan ikinci katmandaki eserleri ifade ederken; hâşiye, şerhler üzerine kaleme alınan ve üçüncü katmanda yer alan açıklayıcı eserleri ifade etmektedir. Şerh ve hâşiye terimlerinin eş anlamlı biçimde kullanılması özellikle tefsir literatüründe yaygındır. Bu durumun, Kur’ân’ın asıl metin olarak kabul edilmesi ve tefsirlerin bir tür şerh olarak değerlendirilmesiyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda tefsirler üzerine yazılan eserler çoğunlukla hâşiye olarak adlandırılmıştır. Ancak bazı durumlarda tefsirler ana metin kabul edilerek bunlar üzerine yazılan eserler için “şerh” tabirinin kullanıldığı da görülmektedir. Buna karşılık tefsir şerhleri üzerine kaleme alınan eserler ise genel olarak sadece “hâşiye” adıyla anılmaktadır.

Bu bilgiler ışığında mukaddime ve haşiye arasındaki farklılıklar şöyle sıralanabilir:

1- Mukaddime, bir eserin başında yer alan ve metnin yazılış amacı, yöntemi, kapsamı ve bazen de müellifin ilmî yaklaşımı hakkında genel bilgiler sunan asli bir bölümdür. Hâşiye ise ana metnin veya bir şerhin kenarına yazılan, metne sonradan eklenen ve açıklayıcı nitelik taşıyan tali bir telif unsurudur.

¹²⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabul- Ayn*, 1/321.

¹²⁷ Maral, *Şerhu Kavâid’l-irab (Kaşifu’l-Kına) Örneğinde Nahivde Şerh Geleneği*, 73-74; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Haşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 1997), 16/419.

2- Mukaddimenin temel işlevi okuyucuyu esere hazırlamak, metnin genel çerçevesini ve kavramsal zeminini ortaya koymaktır. Hâşiye ise metinde yer alan kapalı, müphem veya açıklamaya ihtiyaç duyulan ifadeleri tavzih etmek, tamamlamak yahut tashih etmeyi amaçlar.

3-Mukaddime, doğrudan ana metnin bir parçası olup metnin anlaşılmasına genel düzeyde katkı sağlar. Hâşiye ise metnin lafızlarına veya muhtevasına bağlı olarak, çoğu zaman belirli kelime, terkip veya cümlelere yönelik tikel açıklamalar sunar.

4- Mukaddime, eserin bütününi kuşatan genel bir bakış açısı sunarken; hâşiye, telif geleneğinde çoğunlukla üçüncü derecede yer alan ve şerhler üzerine yazılan daha dar kapsamlı açıklamaları ihtiva eder.

5- Mukaddime, eseri okuyan herkes için temel bir rehber niteliği taşıırken; hâşiyeler genellikle ileri seviyedeki okuyuculara ve ihtisas sahibi kimselere hitap eden, derinleştirici ve tamamlayıcı metinler olarak değerlendirilir.

6- Mukaddime, müellifin bizzat kendi eseriyle birlikte kaleme aldığı asli bir bölüm iken; hâşiye çoğu zaman farklı bir müellif tarafından, mevcut bir metin veya şerh üzerine yazılan müstakil bir telif türüdür.

2.2.10.4. Mukaddimeler ve ta'likatların mukayesesi

Sözlükte “iliştirme ve eklenen not ”anlamında olan ta'lik literatürde “hâşiye maksadıyla yapılan ekleme ve açıklamalar”ı ifade etmektedir.¹²⁸ Ta'liki metnin bazı kısımlarının düzeltilmesi ya da daha çok bilgilendirmek amacıyla ilave edilmiş düşünceler anlamında tanımlayanlarda olmuştur. Hem şerh hem de hâşiye türü eserleri tevazu yaparak ta'lik kelimesi ile isimlendirenler de olmuştur.¹²⁹

Ta'likât (تعليقات), masdar olan ta'lîk (تعلیق) kelimesinin çoğulu olup sözlükte; asılmak, tutunmak, bir şeye ilişmek, parça hâlinde bulunmak ve avın ağa takılması gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlam çerçevesiyle bağlantılı olarak telif geleneğinde ta'likât, esas alınan bir metnin bazı ibare ve kavramlarını açıklamak, tashih etmek veya tamamlamak amacıyla metnin kenarına yahut altına düşülen notları ifade etmek için kullanılan bir terim hâline gelmiştir. Zamanla bu tür notların müstakil eserlere dönüşmesiyle birlikte ta'likât, yalnızca kısa açıklamalar değil, aynı zamanda belirli bir telif türünü de karşılar olmuştur.

¹²⁸ Halil b. Ahmed, *Kitabul- Ayn*, 1/208; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 10/261

¹²⁹ Topuzoğlu, *Hâşiye*, 16/420.

Terim olarak ta'lik, bazı âlimler tarafından hâşiyeye yakın bir anlamda, açıklama ve tavzih maksadıyla yapılan ilave ve eklemeler şeklinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte ta'lik kavramını daha dar ve özel bir çerçevede ele alan yaklaşımlar da mevcuttur. Bu anlayışa göre ta'lik, bir metnin belirli kısımlarına yönelik tashih, izah veya okuyucuyu daha ayrıntılı biçimde bilgilendirme amacı taşıyan, hâşiyeye kıyasla daha seçici ve odaklı açıklamaları ifade etmektedir. Hatta bazı müellifler, yorum ağırlıklı hâşiyeleri ta'lik olarak adlandırmışlardır.¹³⁰

Şerh, hâşiyeye ve ta'lik türlerinin tamamında, muhatap alınan metnin anlaşılmasında ortaya çıkan güçlükler belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu eserler, gerek dilsel kapalılık gerekse zamanla değişen ilmi ve kültürel şartlar sebebiyle açıklamaya ihtiyaç duyan metinler üzerine kaleme alınmıştır. Her ne kadar kapsam ve derinlik bakımından farklı derecelerde yer alsalar da, bu türlerin müellifleri ortak bir amaç doğrultusunda hareket etmiş; metnin muğlak yönlerini açıklamayı, eksik gördükleri noktaları tamamlamayı ve hatalı buldukları görüşleri tashih etmeyi hedeflemişlerdir.

Bu bağlamda mukaddime ta'lik arasındaki farklar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

1- Mukaddime, bir ilim dalına veya esere giriş mahiyetinde kaleme alınmış olup, temel kavramları ve ana kaideleri sistemli ve bütüncül bir şekilde sunmayı amaçlar. Ta'likât ise mevcut bir metinde yer alan ifadeleri açıklamak, tashih etmek veya ek bilgilerle desteklemek amacıyla yazılmış tamamlayıcı notlardır.

2- Mukaddime müstakil bir giriş metni olup, doğrudan başka bir esere bağlı olmaksızın okunabilir. Buna karşılık ta'likât, mutlaka esas alınan bir metne bağlıdır ve o metin olmaksızın anlamını büyük ölçüde kaybeder.

3- Mukaddimedede ele alınan konular belirli bir düzen ve bütünlük içerisinde sunulurken, ta'likât parçalı ve seçici bir yapı arz eder; yalnızca ihtiyaç duyulan ifadeler veya bölümler üzerine yoğunlaşır.

4- Mukaddime, telif geleneğinde birinci derecede yer alan asıl metinler arasında değerlendirilirken; ta'likât, şerh ve hâşiyeye gibi açıklayıcı türlerle birlikte ikinci veya üçüncü derecede yer alan tali teliflerdendir.

5- Mukaddime sade, öğretici ve ezbere elverişli bir üslup benimser. Ta'likât ise kısa, yoğun ve teknik açıklamalar içeren; çoğunlukla sayfa kenarlarında, alt kısımlarda veya satır aralarında yer alan notlar şeklinde sunulur.

¹³⁰ Topuzoğlu, Hâşiyeye, 16/420-421.

6- Mukaddime, özellikle nahiv öğretiminde başlangıç seviyesindeki öğrencilere hitap eden temel ders kitabı niteliğindedir. Ta'likāt ise ileri düzeydeki öğrenciler ve müderrisler için yardımcı ve destekleyici bir başvuru kaynağı olarak kullanılır.

7- Mukaddime, kuralları doğrudan ve sistematik biçimde ortaya koyarken; ta'likāt, zamirlerin merciini belirtme, kelime anlamlarını açıklama, i'râb gösterme veya metindeki kapalılığı giderme gibi sınırlı ve hedefli açıklamalarla yetinir.

8- Mukaddime, nahiv ilminin öğretiminde temel çerçeveyi oluşturan kurucu bir metin işlevi görür. Ta'likāt ise bu çerçevenin daha iyi anlaşılmasını sağlayan, açıklayıcı ve tamamlayıcı bir fonksiyon icra eder.

3. HALEF el-AHMER VE MUKADDİMESİ

3.1. Eserin İsmi ve Müellife Aidiyeti

Halef el-Ahmer'e nisbet edilen bu eserin tam adı “*Mukaddime fin-nahiv*”dir. Arapça dil konularını ayet, şiir ve fasih Arapça kelimeleri ile örneklendirerek kısa ve sade bir dille aktarmıştır. Nihat M. Çetin bu eserin Halef el-Ahmer'e nisbetinin şüphe ile karşılanmasını gerektiğini iddia etmiştir. Ancak çağdaş dilbilimcilerden olan Muhammed el-Fahhâm, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Muhammed Ali en-Neccâr ve Muhammed Muhyiddin Abdülhamid eserde kullanılan dilin Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Halef el-Amer dönemindeki dil olması ve nahiv terim ve konularının büyük bir kısmının da Basra ekolünün görüşüne göre yazılmış olması gibi delillere dayanarak bu eserin Halef el-Ahmer'e ait olduğunu aktarmışlardır. Eserde birçok yerde “*kâle Halef el-Ahmer*” ifadesiyle başlanması, Sîbeveyhi'nin “*el-Kitâb'ı*”nın başındaki “*Allâhu laîfun bi-ibâdihî*” duasını çağrıştıran “*Rabbi yessir ve e'in bi-luţfike*” şeklindeki bir duaya yer verilmesi ve örnek ayetlerden önce Sîbeveyhi'nin üslubuna benzer biçimde “*kâle'llâhu 'azze ve celle*” ifadesinin kullanılması, söz konusu eserin Halef el-Ahmer'e aidiyetini kuvvetlendiren önemli karineler olarak değerlendirilebilir.¹³¹

İzzettin et-Tenûğî, “*Mukaddime fi'n-Nahiv*” adlı esere yazdığı mukaddimede konuyla ilgili özetle şöyle demektedir: “*Hocası el-Mâzinî'nin talebi üzerine Kahire'de bulunan yazmayı incelemiş, kâtibin ihmali sebebiyle ortaya çıkan bozuk ve kapalı yerleri açıklığa kavuşturmaya çalışmış ve metindeki nahiv meselelerini özellikle Basra nahiv mektebinin kaideleriyle irtibatlandırmıştır.*”¹³² Söz konusu nahiv mukaddimenin Halef el-Ahmer'e nisbetini değerlendiren muhakik, bu metnin bilinen nahiv literatüründe birebir bir benzerinin bulunmadığını ve bu durumun eserin özgünlüğünü güçlendirdiğini belirtmiştir. Et-Tenûğî, isnad zincirinin bulunmamasının metnin bütünüyle reddedilmesini gerektirmediğini; dil, üslup ve terminolojinin Halef el-Ahmer'in yaşadığı dönemle uyumlu olmasının güçlü bir iç delil teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Metinde kullanılan kavramların ve ele alınan gramer meselelerinin büyük ölçüde Basra nahiv geleneğiyle örtüştüğünü, bazı görüşlerin ise Halef el-Ahmer'in hocası Yûnus b. Habîb'in

¹³¹ Durmuş, *Halef el-Ahmer*, 15/236.

¹³² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, thk: İzzettin et-Tenûğî, (Dimaşk: Daru ihyait-turasi, 1961), Muhakkikin girişi, 3-9.

yaklaşımını yansıttığını ifade etmektedir. Basra ve Kûfe ekolleri arasında ortak kullanılan bazı terimlerin bulunmasının nisbeti zayıflatmadığını, aksine dönemin ilmî etkileşimini gösterdiğini dile getirmektedir. et-Tenûğî, metnin dili, terminolojisi ve tarihî bağlamı dikkate alındığında, bu nahiv girişinin Halef el-Ahmer'e nisbetinin ilmî bakımdan güçlü ve makul olduğunu, aksi yönde güvenilir bir delil ortaya çıkmadıkça bu nisbetin korunması gerektiğini ifade etmektedir.”¹³³ İzzettin et-Tenûğî'nin bu değerlendirmeleri dikkate alındığında, Mukaddime fi'n-Nahiv adlı eserin Halef el-Ahmer'e nispetini destekleyen deliller şu şekilde sıralanabilir:

1- Metnin Özgünlüğü ve Benzerinin Bulunmaması

Söz konusu eserin, bilinen nahiv literatüründe birebir benzerinin bulunmaması, metnin müstakil ve özgün bir telif olduğunu göstermektedir. Bu durum, metnin sonradan derlenmiş veya başka bir eserden iktibas edilmiş olma ihtimalini zayıflatmakta ve Halef el-Ahmer'e nisbetini güçlendirmektedir.

2- Dil ve Terminolojinin Dönemle Uyumlu Olması

Metinde kullanılan dil, terimler ve ifade tarzı, hicrî II. asır Basra nahiv çevresine ait özellikler taşımaktadır. Bu özellikler, Halef el-Ahmer'in yaşadığı dönem ve ilmî muhit ile örtüşmektedir.

3- Basra Nahiv Ekolüyle Açık Uyum

Ele alınan gramer meseleleri ve bunların işleniş biçimi, Sîbeveyh ve el-Halîl çizgisindeki Basra nahiv anlayışıyla büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Halef el-Ahmer'in ilmî yöneliminin Basra mektebiyle irtibatlı olması, bu uyumu anlamlı kılmaktadır.

4- Yûnus b. Habîb Etkisini Yansıtan Görüşler

Metinde yer alan bazı nahiv tercihleri ve açıklamalar, Halef el-Ahmer'in hocası olan Yûnus b. Habîb'in görüşleriyle örtüşmektedir. Bu durum, metnin müellifinin Halef el-Ahmer'in ilmî silsilesine dâhil biri olduğunu düşündürmektedir.

5- Basra-Kûfe Ortak Kullanımlarının Tarihî Açıdan Tutarlılığı

Metinde Kufelilere nispet edilen bazı terim ve kullanımların yer alması, nisbeti zayıflatıcı bir unsur değildir. Zira Halef el-Ahmer döneminde Basra ve Kûfe ekolleri arasında yoğun bir ilmî etkileşim mevcuttur. Halef el-Ahmer ve Kisâî'nin aynı hocalardan ders almış olmaları bu etkileşimi açıkça göstermektedir.

6- Cer Meselesindeki Tercihler

¹³³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, Muhakkikin girişi, 3-9.

Cer konusunun ele alınış biçimi ve terminolojik tercihler, esas itibarıyla Basralı dilcilerin yaklaşımıyla örtüşmektedir. Zecâcî'nin bu konudaki açıklamaları da, Basralı ve bazı Kufeli âlimlerin aynı terimleri kullandığını ortaya koymakta ve metindeki ortak kullanımları tarihî bağlama oturtmaktadır.

7- İç Delillerin İsnad Yokluğunu Telafi Etmesi

Metnin açık bir isnad zincirine sahip olmaması, dil, üslup ve içerikten elde edilen güçlü iç deliller sayesinde telafi edilmektedir. İbn Salâh'ın da ifade ettiği üzere, bu tür metinlerde iç tutarlılık ve dönemsel uygunluk, nisbet açısından belirleyici bir ölçüt kabul edilmektedir.

8- Aksi Yönde Güçlü Bir Delilin Bulunmaması

Halef el-Ahmer'e nisbeti çürütecek güvenilir bir alternatif müellif adı veya aynı içeriğe sahip başka bir metin günümüze ulaşmamıştır. Bu durum, mevcut nisbetin ilmî açıdan geçerliliğini korumasını sağlamaktadır.

3.2. Yazılış Amacı

Halef el-Ahmer kitabı yazma gayesini eserin mukaddimesinde:

Dilcilerin, eserlerinde uzun açıklamalara ve çok sayıda illete yer verdiklerini ve nahve yeni başlayan kişilerin nahvi kolay bir şekilde anlayıp kavrayabilmeleri için ihtiyaç duydukları özet bilgileri ve bunun yöntemini ihmal ettiklerini gördüm. Böylece bir kitap telif etmeye karar verdim. Bu eserde, öğrencinin geniş hacimli kitaplara ihtiyacı kalmayacak bir şekilde nahvin temel konularını, edatları ve âmilleri, nahve yeni başlayanların seviyesine uygun bir şekilde bir araya getirmeyi düşünerek bu sayfaları yazdım. Bu esere temel konuları, delillerini ve bunlara bağlı hususları alarak bunları okuyan, ezberleyen ve üzerinde düşünüp tartışan herkes nahvin temel konularını öğrenmiş olacak¹³⁴

şeklinde açıklamıştır.

Halef el-Ahmer, eserini telif etme gayesini dile getirirken aynı zamanda mukaddime türü eserlerin temel özelliklerine de atıfta bulunmaktadır. Bu çerçevede, mukaddimelerin tatvilden uzak, temel konularla sınırlı ve öğretici mahiyette kaleme alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Böylece kendi döneminde telif edilen bazı eserlerin pedagojik kaygılardan yeterince beslenmediğine işaret etmektedir.

¹³⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 33.

Her dönemin kendine özgü bir pedagojik yapısının bulunduğu ve ilmî eserlerin bu yapı dikkate alınarak kaleme alınmasının tabîî bir durum olduğu açıktır. Nitekim Halef el-Ahmer'in söz konusu ifadelerinden hareketle, Mukaddime fi'n-Nahiv adlı eserini de dönemin eğitim anlayışına uygun biçimde, pedagojik bir ihtiyaca cevap vermek ve öğretim sürecini kolaylaştırmak amacıyla telif ettiği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Halef el-Ahmer'in mukaddimedede ortaya koyduğu bu değerlendirmeler esas alındığında, Mukaddime fi'n-Nahiv adlı eseri telif etme amacını aşağıdaki maddeler çerçevesinde tespit etmek mümkündür:

1- Nahiv Öğretimini Kolaylaştırmak

Dilcilerin eserlerinde yer verdikleri uzun açıklamalar ve çok sayıdaki illetin, nahve yeni başlayanlar için zorlayıcı olduğunu gören müellif, nahvin daha kolay anlaşılmasını amaçlamıştır.

2- Yeni Başlayanların İhtiyacına Yönelik Bir Eser Ortaya Koymak

Halef el-Ahmer, nahve yeni başlayanların ihtiyaç duyduğu temel bilgileri ve öğretim yöntemini dikkate alan, seviyeye uygun bir eser telif etmeyi hedeflemiştir.

3- Özet ve Derli Toplu Bir Nahiv Metni Sunmak

Öğrencinin geniş hacimli nahiv kitaplarına başvurma ihtiyacını ortadan kaldıracak şekilde, nahvin temel meselelerini kısa ve öz bir biçimde bir araya getirmeyi amaçlamıştır.

4- Nahvin Temel Konularını Sistemli Bir Şekilde Toplamak

Eserde nahvin ana konuları ile birlikte edatlar ve âmillerin düzenli ve anlaşılır bir bütün hâlinde sunulması hedeflenmiştir.

5- Ezber ve Mütalaa Yoluyla Öğrenmeyi Teşvik Etmek

Metnin, okunmaya, ezberlenmeye ve üzerinde düşünülüp tartışılmaya elverişli olacak şekilde kaleme alınması amaçlanmıştır.

6- Nahvin Temel İlkelerinin Kavratılmasını Sağlamak

Temel konularla birlikte bunların delilleri ve bu delillere bağlı hususların verilmesi suretiyle, eseri okuyan kimsenin nahvin esaslarını kavraması hedeflenmiştir.

3.3. Ana Bölümleri

Nahiv ilminde kaleme alınan eserlerin büyük çoğunluğunda konular genel anlamda belirli bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümler, nahiv ilminde yazılmış ilk örnekler dâhil olmak üzere genellikle fasıl veya bâb başlıkları altında şekillendirilmiştir. Klasik

kaynaklarda, aynı telif usulünü benimseyen dil âlimlerinin eserlerini; merfû‘ât, mensûbât ve mecrûrât yahut isim, fiil ve harf gibi ana konular çerçevesinde ele aldıktan sonra fasıl ya da bâb şeklinde bir taksimlendirmeye gittikleri görülmektedir.

Halef el-Ahmer de eserinde buna benzer bir giriş yapmıştır. Nitekim eserinin başında kelimeyi isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayırarak (العربية على ثلاثة: اسم وفعل) (وحرف جاء لمعنى) ifadesiyle telifine başlamıştır. Diğer nahiv eserlerinde bâb veya fasıllara birinci, ikinci, üçüncü gibi numaralar verilmiş olmasına rağmen, Halef el-Ahmer bu eserinde böyle bir numaralandırmaya gitmemiştir. Bunun yerine kendine özgü bir bölümlendirme yapmış ve genel olarak Basra ekolünün görüşlerini esas alarak eserini kaleme almıştır.

Halef el-Ahmer, diğer müelliflerden farklı olarak kısımlandırmayı bâb başlığı altında yaparken, isim, fiil ve harften oluşan kelimenin bütün kısımlarını kapsayacak şekilde nahivciler ve lugat âlimleri tarafından kullanılan hurûf (حروف) ifadesini tercih etmiştir. Bu sebeple, ıstılâhî anlamda harf olmayan bazı kelimeleri aktarırken de hurûf tabirini kullanmıştır. Nitekim ileride ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, ef’âlü’l-kulûb kapsamında değerlendirilen رأيت ve benzeri fiilleri zikrederken, harf olmamalarına rağmen bu fiiller için de hurûf ifadesini kullanmıştır.

Her ne kadar bâbları numaralandırmamış olsa da Halef el-Ahmer, Mukaddime fi’n-Nahiv adlı eserinde konuları toplam otuz üç bâb hâlinde ele almıştır.¹³⁵

Halef el-Ahmer kelimeyi العربية ifadesi ile isim, fiil ve harf kısımlarına ayırdıktan sonra babları şu şekilde sıralamıştır:

1- Birinci bâbta, kendisinden sonra gelen bütün isimleri merfû yapan harfleri ele almıştır. Bu bölüm için (...باب الحروف التي ترفع كل اسم بعدها وهي إنما) başlığını kullanmış ve konuyu bazı örneklerle açıklamıştır.¹³⁶

2- İkinci bâbta, kendisinden sonra gelen bütün isimleri mensûb yapan harfleri ele almış; (...باب الحروف التي تنصب كل شيء أتى بعدها وهي رأيت) başlığı altında değişik anlamlarda kullanılan ve bazısı bir, bazısı iki mef’ûl alabilen fiillere örnekler vermiştir.¹³⁷

3- Üçüncü bâbta, kendisinden sonra gelen isimleri mecrûr yapan harfleri ele almış; bu bölüm için (...باب الحروف التي تخفض ما بعدها من اسم) başlığını kullanarak isimleri mecrûr yapan harfleri örnekleriyle zikretmiştir.¹³⁸

¹³⁵ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 33-101

¹³⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 36-40.

¹³⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 41-42.

¹³⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 43-47.

4- Dördüncü bâbta, kendisinden sonra gelen muzâri fiilleri meczûm yapan hurûf-i câzimeyi ele almıştır. Bu konu için (باب حروف الجزم وهي لم) başlığını atmış; istidrâdî olarak emir ve nehiy kiplerinin sürekli meczûm olduğunu, ancak yalnızca kendilerinden sonra elif ve lâm geldiğinde meczûm olan son harfin meksûr olarak okunduğunu belirtmiştir.¹³⁹

5- Beşinci bâbta, harekelerden raf konusunu ele almış; (باب وجوه الرفع) başlığı altında merfû gelen unsurların altı tane olduğunu ifade etmiştir. Bunların fâ‘il, nâibü’l-fâ‘il, mübteda ve haber, kâne’nin ismi ve inne’nin haberi olduğunu belirtmiş; bunların dışında raf ın gelmediğini aktarmıştır.¹⁴⁰

6- Altıncı bâbta, harekelerden nasbın geldiği yerleri ele almış; (باب وجوه النصب) başlığı altında nasbın on iki vecihle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu vecihlerin birinci ve ikinci mef‘ûl, nidâda muzâf olan isim, mensûb nidâ, hâl (marifenin haberi), ta‘accüb, harf-i cerri hazfedilmiş isim, medih, zem ve bir cemaatten çıkan tek kişiyi ifade eden temyîz olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹

7- Yedinci bâbta, daha önce zikredilen raf ın altı vecihini (باب تفسير الستة أوجه التي) başlığı altında ele almış ve her bir vecih için ayrı ayrı örnekler vermiştir.¹⁴²

8- Sekizinci bâbta, daha önce sayılan nasbın on iki vecihini (باب تفسير النصب) başlığı altında ele alarak, bu vecihlerin her biri için örnekler getirip açıklamalar yapmıştır.¹⁴³

9- Dokuzuncu bâbta, hafd (خفض) konusunu (باب الخفض) başlığı altında ele almış; burada yalnızca harf-i cer ve izâfet yoluyla mecrûr olan isimler için örnekler vermiştir.¹⁴⁴

10- Onuncu bâbta, mübteda ve haber üzerine gelen inne ve kardeşlerini (باب إن وأخواتها) başlığı altında ele almış; bu harflerin isimlerini mensûb, haberlerini ise merfû yaptıklarını belirtmiştir. Bu harflerin (إن، ليت، لعل، لكن) olduğunu ifade etmiş; Basra ekolüne göre enne’nin (أن) inne ile aynı kabul edilmesi sebebiyle Halef el-Ahmer’in enne’yi kardeşler arasında saymadığını vurgulamıştır.¹⁴⁵

11- On birinci bâbta, mübteda ve haber üzerine gelen fiilleri (باب كان وأخواتها) başlığı altında ele almış; bu fiillerin isimlerini merfû, haberlerini mensûb yaptıklarını örneklerle açıklamıştır.¹⁴⁶

¹³⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 48-50.

¹⁴⁰ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 51.

¹⁴¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 52-53.

¹⁴² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 54-55.

¹⁴³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 56-59.

¹⁴⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 60.

¹⁴⁵ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 62-63.

¹⁴⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 64.

12- On ikinci bâbta, işaret ifade eden isimleri (باب حروف الإشارات) başlığı altında ele almıştır. Bu isimleri hurûf olarak adlandırması, kelimenin isim-fiil-harf üçlemesini kapsayan geniş anlamıyla ilgilidir. Devamında bu işaret isimlerini örneklendirmiş; ayrıca merfû zamirleri zikretmiş, ancak örneklerde bunlara yer vermemiştir.¹⁴⁷

13- On üçüncü bâbta, kendisinden sonra fâ il gelmesini gerektiren fiilleri (باب حروف التي تقتضي الفاعل) başlığı altında ele almış; bu fiillerin (أحب، أراد، اشتهى) gibi sevgi veya nefret ifade eden fiiller olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸

14- On dördüncü bâbta, kendisinden sonra mef'ûl gelmesini gerektiren fiilleri (باب حروف التي تقتضي المفعول) başlığı altında ele almış; (أعجب، ساء) gibi ta'accüb veya kötülük ifade eden fiilleri örneklemiştir.¹⁴⁹

15- On beşinci bâbta, cevapta gelen fâ harfinden sonra gizli olarak gelen en harfini (باب الجواب بالفاء في باب إن) başlığı altında ele almış; bunun emir, nehiy, nefy, istifham ve temenni olmak üzere beş yerde fiili mensûb yaptığını örneklerle açıklamıştır.¹⁵⁰

16- On altıncı bâbta, fiilleri mensûb yapan harfleri (باب حروف التي تنصب الأفعال) başlığı altında ele almış; bu harflerin (أن، لن، لئلا، كي، حتى) olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹

17- On yedinci bâbta, hikâye konusunu (باب الحكاية) başlığı altında ele almış; hikâye edilen ismin, hikâyeden önceki i'râbının aynen korunduğunu örneklerle açıklamıştır.¹⁵²

18-On sekizinci bâbta, müfred ismin nidâsını (باب النداء المفرد) başlığı altında ele almıştır.¹⁵³

19- On dokuzuncu bâbta, mensûb nidâyı (باب النداء المنصوب) başlığı altında ele almıştır.¹⁵⁴

20- Yirminci bâbta, muzâf ismin nidâsını (باب النداء المضاف) başlığı altında incelemiştir.¹⁵⁵

21- Yirmi birinci bâbta, nedbe konusunu (باب الندبة) başlığı altında ele almış; mendûb ismin mensûb olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶

22- Yirmi ikinci bâbta, istisna konusunu (باب الاستثناء) başlığı altında ele almış ve istisna harflerinden sonra gelen isimlerin mensûb olduğunu örneklerle açıklamıştır.¹⁵⁷

¹⁴⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 65-66.

¹⁴⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 67

¹⁴⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 68.

¹⁵⁰ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 69-70.

¹⁵¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 71.

¹⁵² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 73

¹⁵³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 74.

¹⁵⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 75.

¹⁵⁵ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 76.

¹⁵⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 78.

¹⁵⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 79.

23- Yirmi üçüncü bâbta, hasr, tefrîğ veya istisnâ-i müferrağ konularından birini kastederek (باب التحقيق) başlığını kullanmış; bu durumda yer alan ismin merfû olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸

24- Yirmi dördüncü bâbta, muhatabı tehlikeli bir şeyden sakındırmak veya teşvik etmek amacıyla kullanılan tahzîr ve iğrâ konularını (باب التحذير والإغراء) başlığı altında ele almıştır.¹⁵⁹

25- Yirmi beşinci bâbta, geçmiş zaman veya hâl ifade ederek kendisinden sonra gelen ismi mecrûr yapan (منذ) kelimesini (باب منذ) başlığı altında ele almıştır.¹⁶⁰

26- Yirmi altıncı bâbta, geçmiş zaman anlamı ifade eden (منذ) kelimesini (باب منذ) başlığı altında, (منذ)'den bağımsız olarak incelemiştir.¹⁶¹

27- Yirmi yedinci bâbta, atıf harflerini (حروف النسق) ifadesiyle ele almış; bunların (و، لا، ثم، أو، ف) olduğunu Halîl b. Ahmed'in bir şiirinden hareketle aktarmıştır.¹⁶²

28- Yirmi sekizinci bâbta, münсарif olmayan kelimeleri (باب ما لا ينصرف) başlığı altında ele almış; bu kelimelerin izâfe hâlinde mecrûr olabileceğini belirtmiştir.¹⁶³

29- Yirmi dokuzuncu bâbta, münсарif olmayan vezinlerden (باب ما (فعلان) kalıbını (باب ما (فعلان) başlığı altında ele almıştır.¹⁶⁴

30- Otuzuncu bâbta, münсарif olmayan vezinlerden (باب ما كان على (مفاعيل) kalıbını (باب ما كان على (مفاعيل) başlığı altında incelemiştir.¹⁶⁵

31-Otuz birinci bâbta, (باب ما كان على وزن فعلاء) veznini (باب ما كان على وزن فعلاء) başlığı altında ele almış;¹⁶⁶ ayrıca bu vezinler dışında münсарif olmayan (قط، أمس، قط) gibi kelimeleri ve müennes kabul edilen mekân isimlerini de zikretmiştir.¹⁶⁷

32- Otuz ikinci bâbta, nahvin en önemli konularından biri olan müzekker ve müennes meselesini (باب المذكر والمؤنث) başlığı altında ele almıştır.¹⁶⁸

33- Otuz üçüncü bâbta ise, kendilerinden sonra gelen isimleri mecrûr yapan (رب) ve (كم) lafızlarını (باب رب وكم) başlığı altında incelemiştir.¹⁶⁹

¹⁵⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 80.

¹⁵⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 81.

¹⁶⁰ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 83.

¹⁶¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 84.

¹⁶² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 85-86.

¹⁶³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 87.

¹⁶⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 88.

¹⁶⁵ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 89.-90

¹⁶⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 91.

¹⁶⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 91-94.

¹⁶⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 95-97.

¹⁶⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 98-100.

3.4. Halef el-Ahmer'in Te'lif Yöntemi

Mukaddime tarzının ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilen ve çalışmaya konu olan bu eserde, İslâmî ilimler genelinde ve nahiv ilmi özelinde kabul görmüş olan geleneksel telif yöntemi esas alınmıştır. Bu yöntemde tanımlama, istişhâd, alıntıda bulunma, kaideleri örneklerle destekleme, tartışma ve analogi gibi aktarım üslupları ön planda tutulmaktadır. Söz konusu telif anlayışı, ilmî bilgilerin sistemli bir biçimde aktarılmasını ve kuralların delillere dayandırılmasını hedeflemektedir.

Bununla birlikte eserin mukaddime tarzında kaleme alınmış olması, geleneksel telif yönteminde yer alan bazı üslupların sınırlı düzeyde kullanılmasını gerekli kılmıştır. Nitekim uzun tanımlar, kapsamlı tartışmalar ve geniş alıntılar, mukaddimelerin temel karakteriyle bağdaşmadığından eserde sınırlı ölçüde yer bulmuştur. Bunun yerine müellif, nahiv kaidelerini özlü ve işlevsel bir biçimde sunmayı tercih etmiş; konuları pedagojik bir düzen içerisinde aktardıktan sonra istişhâd ve örneklendirme yöntemleriyle desteklemiştir.

Bu yaklaşım, hem mukaddime türünün doğasına uygun bir sadelik sağlamış hem de öğrencinin temel kavramları hızlı ve kalıcı biçimde kavramasına imkân tanımıştır. Dolayısıyla eserde izlenen telif yöntemi, geleneksel nahiv anlayışını muhafaza etmekle birlikte, mukaddime türünün öğretici ve hazırlayıcı fonksiyonunu önceleyen pedagojik bir perspektifle şekillenmiştir.

3.5. İstişhad Yöntemi

İstişhâd, (استفحال) vezninde bir mastar olup (شهد) kökünden türemiştir. (شهد) fiili lâzım bir fiil olup sözlükte “bir yerde bulunmak, bir şeye katılmak, şahit olmak” anlamlarında kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu fiil, harf-i cerlerle kullanıldığında müteaddî hâle gelmekte ve bağlama göre farklı anlamlar kazanmaktadır. Nitekim (على) harf'i ile kullanıldığında “tanıklık etmek, şahitlikte bulunmak”; (ب) harf' ile kullanıldığında ise “yemin etmek” manasını ifade etmektedir.¹⁷⁰

Terim olarak istişhâd, Arap dilinde bir kelimenin, bir ifadenin veya bir nahiv kaidesinin lafız, anlam yahut kullanım bakımından doğruluğunu ortaya koymak

¹⁷⁰ İbn Manzur, *Lisanul-arab*, 4/2348- 2351.

amacıyla, güvenilir kabul edilen nazım veya nesir metinlerinden delil getirilmesi anlamında kullanılmaktadır.¹⁷¹ Bu çerçevede istişhâdın temel amacı, dil kurallarını keyfi yorumlardan korumak ve Arapçanın sahih kullanımını tespit etmektir. Bu sebeple istişhâdda kullanılan delillerin, Kur'ân-ı Kerîm, fasih Arapça ile konuşan kimselerin sözleri ve kadim Arap şiiri gibi güvenilir kaynaklara dayanması şart koşulmuştur.

Arap dilinde istişhâd yöntemi, özellikle İslâm fetihlerinden sonra Arap toplumunun farklı unsurlarla temas etmesi neticesinde dilde meydana gelebilecek bozulmaları önleme amacıyla sistematik bir hâl almıştır. Bu bağlamda dil âlimleri, dili koruma ve kurallarını belirleme sürecinde Kur'ân-ı Kerîm'i en temel şâhid olarak kabul etmişlerdir. Kur'ân'ın en fasih ve en belîğ söz olarak görülmesi, onun farklı kıraatleriyle birlikte istişhâd edilmesini de beraberinde getirmiştir. Bunun yanı sıra Câhiliye ve İslâm'ın ilk dönemlerine ait Arap şiiri, dilin tabîi ve saf hâlini yansıtması sebebiyle önemli bir istişhâd kaynağı olarak değerlendirilmiştir.¹⁷²

Halef el-Ahmer, eserinde ele aldığı nahiv konularını açıklarken bu klasik istişhâd geleneğini takip etmiş ve anlatımını çok sayıda şâhid ile desteklemiştir. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini temel delil olarak kullanmıştır. Bunun yanında kadim Arap şiirinden ve fasih Arapça kullanımlardan yararlanarak dil kaidelerinin sağlamlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

3.5.1. Kur'ân-ı Kerim ile istişhad

Kur'ân-ı Kerim bütün Müslümanların yanında istişhâd kaynakları arasında en üst mertebede yer almaktadır. İlâhi bir kelam olarak Kur'ânı Kerim benzeri olmayan edebi bir üslup ile bütün insanlığın hayranlığını kazanmıştır. Arap edebiyatının en zirvede olduğu bir zamanda nazil olan Kur'ânı Kerim bütün kâinata meydan okuyarak¹⁷³ her yönden olduğu gibi dilin de en güvenilir kaynağı olmuştur. Mütevatir olarak aktarılan Kur'ânı Kerim Arapça dil kurallarının belirlenmesinde ana kaynak metinlerdendir. Kur'ânı Kerimin kıraatlerinin istişhâdı hakkında Basra ve Küfe dil ekolleri arasında muhtelif görüşler ortaya çıkmıştır. Şevki Dayf bu ihtilafa özetle şöyle değinmiştir: “Basra dil ekolü, kaideleri belirlerken kıraatleri sahih şaz ayırımına gitmişlerdir. Sahih olarak

¹⁷¹ Nusrettin Bolelli, *Nahivde Hadisle İstişhad Meselesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014) 5-6, 172.

¹⁷² İsmail Durmuş, istişhâd, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2001), 23/396.

¹⁷³ *Kur'an yolu meali*, , İsra, 17/88.

değerlendirilen kıraatler ile istişhâd etmişlerdir. Şaz olarak değerlendirilen kıraatlerle ise istişhâdda bulunmamışlardır. Küfe dil ekolu ise dil kurallarını belirlemede Kur'ânı Kerimin kıraatleri arasında böyle bir ayırıma gitmemişlerdir. Kur'ân Kerimin dil kaynakları arasında en fasih ve en belîğ olması sebebi ile onun bütün kıraatleri ile istişhâdda bulunulabileceğini ifade etmişlerdir".¹⁷⁴

Süyûtî konuya şöyle değinmiştir: "Kur'ân-ı Kerîm'de gerçekleşen bütün kıraatlerle delil gösterilebilir. Delil olarak gösterilen Bu kıraatin âhâd, mütevatir veya şaz bir kıraat olması arasında fark yoktur. Dilbilimciler, şaz kıraatlerin belli bir kıyasa muhalefet etmemesi şartı ile delil olarak gösterebileceklerini kabul etmişlerdir".¹⁷⁵

Abdülkadir el-Bağdadi'de (ö.1093/1682) "Kur'ân-ı Kerîm'in sözlerin en fasihi ve en belîği olması sebebi ile mütevâtir ve şaz kıraatleriyle istişhâd edilebilir" diye görüş beyan etmiştir.¹⁷⁶

Halef el-Ahmer kaideleri aktarırken çoğu kez Kur'ân-ı Kerimden ayetlerle istişhâd etmiştir. İki ayeti değişik konularda tekrar olmak üzere otuz yerde ayetle istişhâd etmiştir. Bu ayeti kerimeler ile istişhâd ederken bazen "kalel-llahu teala" (قال الله تعالى) ve "kalel-llahu teala fi kitabihil-aziz" (قال الله تعالى في كتابه العزيز) bezen de "kavlul-llahi azze ve celle" (قول الله عز وجل) gibi ifadeleri kullanmıştır. İlgili konulara delil olarak getirdiği ayetleri genelde mukaddimenin özelliği gereği kısa bir şekilde açıklamış bazen de sadece ayeti zikir etmekle yetinmiştir.

Halef el-Ahmer'in bu yaklaşımını şu örneklerle ifade etmek mümkündür:

Örnek 1:

قال الله تعالى في كتابه العزيز : أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ ، جَزَمَ (أَعْهَدَ) ب (الم)

Yüce Allah, aziz kitabında şöyle buyurmuştur: "Size ahit vermedim mi?"

İfadede geçen (أَعْهَدَ) fiili, (لم) edatıyla cezm edilmiştir.¹⁷⁷

Örnek 2:

وَقَالَ اللهُ تَعَالَى : يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا () : نَصَبْتُ لَمَّا كَانَ جَوَابَ التَّمَنِّي

Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"Keşke onlarla birlikte olsaydım da büyük bir kurtuluşa erseydim."

Buradaki فَأَفُوزَ fiili, temenninin cevabı olarak geldiği için nasb edilmiştir.

¹⁷⁴ Dayf, *Medarisiün-nahviyye*, 160-163

¹⁷⁵ İsmail Karahan-Nejdet Gürkan, *İstişhad Yönüyle Kur'ân ve Hadisin Bir Kelimenin Anlam Dünyasını İnşasındaki Rolü: Rahmet Kavramı Örneği*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2025), 1/99-100.

¹⁷⁶ Abdulkadir b. Ömer el-Bağdadi, *Hizanetü'l-ıdebe ve lubbu lubâb lisâni'l-'Arap*, thk: Abdüsselam Muhammed Harun, (Kahire: Mektebetül-Hanci 1997) 1/9

¹⁷⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 49.

Örnek 3:

Aynı konunun devamında (وَلْيُكْفِرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ وَقَدْ خَابَ مَنْ افْتَرَى) “Yazıklar olsun size! Sakın Allah hakkında yalanlar uydurmak Sûretiyle O’na iftirada bulunmayın! Yoksa korkunç bir azap ile kökünüzü kazır. Gerçek şu ki, her kim Allah’a iftirada bulunursa muhakkak hüsrana uğrar.”¹⁷⁸ Mealinde ki ayeti kerime ile istişhâd ederken sadece ayeti kerimeyi zikir etmekle yetinip başka da bir açıklama yapmamıştır.¹⁷⁹

Örnek 4:

Yine başka bir konu olan müzekker ve müennes bahsinde “Müzekker ve menness birlikte bir cümlede bulunsa müzekker müennes lafıza galebe çalar ve lafız müzekker olarak itibar edilir. Çünkü müzekker daha güçlüdür” anlamında bütün dilbilimciler yanında geçerli olan bir açıklama yapmıştır. Devamında Fussilet süresinde geçen (وَمِنْ (آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ) “Gece ve gündüz, güneş ve ay O’nun işaretlerindendir. Güneşe de aya da secde etmeyin, onları yaratan Allah’a secde edin.”¹⁸⁰ Mealinde ki ayeti kerimenin zikredilen kaide gereğince خَلَقَهُنَّ kelimesinin sonu هم olması gerekirken هن oluşunu ayette zikredilen örneklerin ayat (آيات) olduğunu, ayat lafzının ise müennes olduğu ve bu itibar ile خَلَقَهُنَّ denildiği mealinde bir açıklama yapmıştır.¹⁸¹

Sonuç olarak, örneklerde de açıkça görüldüğü üzere Halef el-Ahmer, nahiv kaidelerini aktarmada Kur’ân-ı Kerîm’i doğrudan kuralın kendisini temellendiren asli bir delil olarak kullanmıştır. Dikkat çekici olan husus, bu istişhâdların uzun tartışmalarla desteklenmemesi, aksine çoğu zaman kısa bir açıklama ya da sadece ayetin zikriyle yetinilmesidir. Bu durum, Halef el-Ahmer’in eserinin mukaddime türüne uygun olarak pedagojik bir hedefle kaleme alındığını ve öğrencinin zihnini tartışmalarla meşgul etmekten ziyade kaide-İstişhad ilişkisini doğrudan kurmayı amaçladığını göstermektedir. Dolayısıyla Halef el-Ahmer’in Kur’ân ile istişhâd yöntemi, teorik derinlikten çok öğretici açıklık ve işlevsellik esasına dayanan bilinçli bir tercihin ürünü olarak değerlendirilebilir.

¹⁷⁸ Kur’an yolu meali, Taha, 20/61.

¹⁷⁹ Halef el-Ahmer, Mukaddime fi-Nahiv, 69-70.

¹⁸⁰ Kur’an yolu meali, Fussilet, 41/37.

¹⁸¹ Halef el-Ahmer, Mukaddime fi-Nahiv, 95-96.

3.5.2.Hadisi şerif ile istişhad

İslâm dininin Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ikinci temel kaynağı kabul edilen hadîs-i şerîfler, dinî hükümlerin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz ve uygulamalarını ihtiva etmeleri sebebiyle hadisler, yalnızca fıkıh ve akaid ilimlerinde değil, aynı zamanda Arap dili ve nahiv ilmi açısından da istişhâd kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Nahiv ilminin kurallarını belirleyen ilk dil âlimleri, istişhâd konusunda öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e ve Câhiliye dönemi şiirlerine başvurmuşlardır. Her ne kadar hadislerle de istişhâdda bulunulmuşsa da bu kullanım oldukça sınırlı kalmıştır. İlk dönem dilbilimcilerinden sonra gelen nahiv âlimleri ise hadisle istişhâd meselesinde farklı yaklaşımlar benimsemiş ve bu konuda üç temel görüş ortaya çıkmıştır:

- 1- Hadisle istişhâdı kesin olarak reddedenler,
2. Hiçbir kayıt ve şart olmaksızın kabul edenler ve
- 3- Bazı şartların gerçekleşmesi hâlinde kabul edenler.

Hadisle istişhâdı reddedenlerin başında Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve hocası İbnü'd-Dâ'î (ö. 680/1289) gelmektedir. Bu görüşü savunan dilbilimciler, hadislerin yalnızca lafzen değil, aynı zamanda mânen de rivayet edildiğini; mânen rivayet edilen hadislerde kullanılan lafızların ise Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olmayabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Arap olmayan râvilerin rivayet ettiği hadislerle istişhâdda bulunmanın dilsel hatalara yol açabileceğini ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra Mısırlı dilbilimcilerin hadisle istişhâdın sınırlı oluşunu da gerekçe göstererek bu yöntemi reddetmişlerdir.

Hadisle istişhâdı kabul edenler arasında ise İbn Mâlik, İbn Hişâm ve Demâmînî (ö. 827/1424) gibi âlimler öne çıkmaktadır. Endülüs nahiv ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan İbn Mâlik, hadislerle istişhâdı en fazla kullanan dilbilimcilerden biridir. Hadisle istişhâdın yaygın olmadığı bir dönemde bu yönteme sıkça başvurusu, onun bazı eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur. Hadisle istişhâdı kabul eden âlimler bu görüşlerini çeşitli gerekçelere dayandırmışlardır. Buna göre:

- 1- Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Araplar arasında dil ve lehçe bakımından en fasih konuşan şahsiyet olması,
- 2- hadis rivayetlerinin senet bakımından şiir rivayetlerine göre daha güvenilir kabul edilmesi

3- hadislerin mânen rivayet edildiği dönemin, dilin henüz fesada uğramadığı hicretin ilk yıllarına rastlaması bu gerekçelerin başlıcalarıdır.

Hadisi şerifle istişhâd konusunda ihtilaflar olmuştur. Hadisle istişhâdı bazı şartlar dâhilinde kabul eden âlimlerin başında ise Süyûtî ve Şâtıbî gelmektedir. Bu âlimler ve aynı görüşü benimseyenler, hadislerin lafzen rivayet edilmiş olması şartıyla nahiv ilminde istişhâd olarak kullanılabileceğini savunmuşlardır.¹⁸²

Hem Basra hem de Kûfe ekolünün önde gelen dilbilimcileri, hadislerin büyük ölçüde mana ile rivayet edildiğini ileri sürerek, hadislerle istişhâdı nahiv ilmi açısından uygun görmemişlerdir. Onlara göre mana ile rivayet edilen hadislerde lafızların Hz. Peygamber'e (s.a.v.) aidiyeti kesinlik arz etmediğinden, bu tür rivayetlerin dil kaidelerinin tespitinde şâhid olarak kullanılması bazı dilsel problemlere yol açabilecektir.

Bu bağlamda Halef el-Ahmer'in "Mukaddime fin-Nahiv" eserinde istişhâd sırasında hadislere yer vermemesi dikkat çekicidir. Onun, nahiv kaidelerini temellendirirken Kur'ân ayetleri ve Arap şiiriyle yetinmesi, hadisle istişhâda mesafeli duran Basra ve Kûfe ekollerinin hâkim görüşünü benimsediğini göstermektedir.

3.5.3. Şiir ile istişhad

Sözlükte bir şeyin inceliklerini kavramak ve sezerek bilmek anlamında kullanılmıştır.¹⁸³ Terim olarak ise klasik kitaplarda "kast ederek ve bilerek vezinli ve kafiyeyle olarak söylenen söz türüdür" şeklinde tarif edilmiştir. Arap dilinde, Arap olmayanların İslâm'a girmesi sebebiyle başlayan ve lahn denilen hatalar, dilin derlenmesi ve kurallara bağlanması gibi bir zorunluluk oluşturmuştur. Bu aşamada dilsel malzemelerin en önemli ürünlerinden biri de şiirdir. Şiir gerek Arap dilinin gerekse Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılmasında önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁸⁴

Kendisi de şair ve râvi olan Halef el-Ahmer, konuları ele alırken birçok yerde şiirle istişhâd etmiştir. Şiirle istişhâd ederken, ayet-i kerimelerde olduğu gibi,

¹⁸² Bolelli, *Nahivde Hadisle İstişhad Meselesi*, 5-6, 172; İhsan Kutluay, *İbn Babeşaz ve Şerhü'l Mukaddime'ti'l-Muhsibe Adli Eseri* (Ba tman: Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024), 52-53

¹⁸³ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 3/239-243.

¹⁸⁴ Abdulluttalip Arpa, *Şiirle İstişhad Yöntemi Açısından Kurtubi'nin el-Cami li-Ahkamil-Kuran Tefsiri*, (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi), 2013, 92.

mukaddimelerin özelliği gereği bazen kısa bir açıklama yapmış, bazen de sadece istişhâd ile yetinerek herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Şiir istişhâdında genellikle (قال الشاعر) ifadesini kullanmıştır. Bazen de (الشاعر) kelimesi yerine şiiri söyleyen şairin ismini zikretmiştir.

Örnek 1:

قال الشاعر:
... لَمْ أَكُنْ مِنْ جُنَاتِهَا عِلْمَ اللَّهِ
وَإِنِّي بِجُرْهَا الْيَوْمَ صَالِي
وَلَوْلَا الْجُزْمُ لَقَالَ: لَمْ أَكُنْ

Şair şöyle demiştir:

Ben onun bahçelerinden (nimetlerinden yararlananlardan) değildim; Allah bilir.

Bugün ise onun (suçunun/işinin) ateşiyle yanmaktayım.”

Eğer cezm olmasaydı, şair ‘lem ekûnu’ (لم أكون) derdi.”¹⁸⁵

Bu beyitte (لم أكون) ifadesinde geçen kâne (كان) fiilinin son harfinin düşmesi (لم) edatının fiili cezm etmesinden kaynaklanmaktadır.

Örnek 2:

قال حسانُ بْنُ ثَابِتٍ:
لِلَّهِ دَرُّ عَصَابَةٍ نَادَمْتُهُمْ
يَوْمًا بِجُلَّتْ فِي الزَّمَانِ الْأَوَّلِ

Hassan b. Sabit dedi ki:

“Allah, eskiden Cüllak’ta bir gün kendileriyle dostluk kurduğum o topluluğa mükâfatını versin.”

بَنَصْبِ جُلَّتْ لِمَا كَانَ اسْمُ مَكَانٍ

Bu beyitte geçen (جُلَّتْ) kelimesi isim mekân olduğu için gayr-i münzarif kabul edilmiş ve nasb hâlinde fetha ile gelmiştir.¹⁸⁶

Örnek 3:

قال الشاعرُ:
مَا جِنْتُهُ قَطُّ أَبْتَغِي عَنْدَهُ فَرْجًا
إِلَّا انْقَلَبْتُ بِيَأْسٍ حِينَ انْقَلَبْتُ
وَالْبَطَالُ فِي مَوْضِعِ رَفْعٍ لِأَنَّهُ اسْمُ مَكَانٍ، فَلَمْ يُغَيَّرْ عَنْ حَالِهِ

¹⁸⁵ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 49.

¹⁸⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 93

Şair şöyle demiştir:

“Onun yanına asla bir kurtuluş umarak gitmedim;
Ne zaman döndüysem, ancak bir ümitsizlikle dönmüş oldum.”

(البَطَال) kelimesi, mekân ismi olduğu için ref konumundadır; bu sebeple bulunduğu hâl üzere değişmeden kalmıştır.¹⁸⁷

Örneklerde de görüldüğü gibi Halef el-Ahmer, şiiri nahiv kaidelerinin tespiti ve temellendirilmesinde işlevsel bir istişhâd unsuru olarak kullanmıştır. Bu örneklerde dikkat çeken husus, Halef el-Ahmer’in mukaddime üslubuna uygun şekilde uzun tahlillere girmemesi, çoğu zaman kaideyi şiir yoluyla göstermeyi yeterli görmesidir. Nitekim bazı beyitlerde kısa bir nahiv açıklaması yapılmış, bazılarında ise yalnızca şiir zikredilerek kaidenin öğrencinin zihninde doğrudan yer etmesi hedeflenmiştir.

3.6. Üslubu

Arap dilinde gramer ile ilgili birçok eser dilciler tarafından kaleme alınmıştır. Her bir dilci kendisine bir hedef belirlemiş ve bu hedefe ulaşmak için farklı yöntem ve yollar kullanmıştır. Hedefin ehemmiyeti ve özelliği bakımında bu eserler bazen kısa ve özlü olarak yazılmış bazen de uzun ve hacimli bir şekilde kaleme alınmıştır. Kısa ve özlü yazılan eserlerden maksat öğrencinin zihnini bulandıran ve karıştıran ihtilaflardan uzak bir ilmin ana konularını net bir şekilde aktarmaktır. Bu şekilde öğrenci öğrenmek istediği ilmin ana konuları ve prensiplerini elde etmiş olacaktır. Metin, Mukaddime ve Avamil tarzında yazılan kitaplar kısa eserlerin örneklerindendir.

Halef el-Ahmer mukaddimelerin ilk örneklerinden olan bu eserini nahiv ilmine yeni başlayan öğrencilerin nahvi bilgileri ihtiyaç duydukları kadar ve kavrayabilecekleri bir şekilde kısa ve özlü bir yöntem izleyerek kaleme almıştır.¹⁸⁸ Hacimli eserlerin özelliklerinden olan kapalı ifadeleri açığa vurmak, örnekleri çoğaltmak ve konulardaki ihtilafları ortaya çıkarmak gibi usullere neredeyse hiç değinmemiştir. Örneğin; bir telif türü olan şerhlerde genelde kelime isim fiil ve harf diye kısımlara bölünmüştür. Müellifler her bir kısım için ayrı ayrı tarifler yapmışlardır. Sonrasında o tariflerdeki kapalı bütün kelimeleri açıklamışlardır. Halef el-Ahmer ise kelimeyi sadece “isim, fiil ve mana ifade

¹⁸⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv*, 93-94.

¹⁸⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-nahiv*, 33-34.

eden harf’ diye kısımlara ayırmış herhangi bir kısım için tarif yapmayarak örneklendirmelere geçmiştir.¹⁸⁹

3.7.Tanım Analizleri

Mukaddime eser müellifleri konuları ele alırken olabildiğince kısa ifadeler kullanmışlardır. Bu sebeple bazı müellifler konuları ele alırken kısa bir tanım yaptıktan sonra taksimlendirme, sonrasında örneklendirmelere geçmiştir. Bazıları ise tanım yapmadan taksimlendirme yapmış, sonrasında örneklendirmelere geçmiştir. Halef el-Ahmer bu eserinde genel manada tanım diyebileceğimiz açıklamalar yapmamıştır. Bazı yerlerde konuyu taksim edip örneklendirmelere geçmiştir. Bazı yerlerde ise konuyla alakası olan harf ya da isimleri sıraladıktan sonra konuyu birkaç misal ile örneklendirmiştir. Bunun yanı sıra aldığı örneklere kısa açıklamalar yapmıştır. Bazen de ele aldığı bu konulara örnek olarak getirdiği misallere kısa açıklamalar yapmıştır.

3.8. Kullandığı Terimler

Terim kelimesi Latince “sınır, son” anlamındaki terminustan Fransızca’ya geçen terme kelimesinden gelmektedir. Belirli bir topluluk arasında kullanılan sınırlı bir anlama işaret etmektedir. Arapçada ıstılah kelimesi ile aynı manayı ifade eden ve Türkçe bir sözcük olan terim, bir ilim dalı mensuplarınca özel ve özgün anlam yüklenen kelime ve terkiplere denilmektedir.¹⁹⁰

Terimler ihtiyaçlar çerçevesinde meydana gelmiş olup bir anda oluşmamışlardır. Bu bütün ilim dallarında geçerli bir durumdur. Nitekim nahiv ilminin doğuşu ile başlayıp önce Basra ekolünce terimleşen bazı sözcükler Kûfe ekolünce itiraz edilmiş ve başka kelimelerle ifade edilmişlerdir. Basra ekolüne mensup olan Halef el-Ahmer mukaddime fin-nahiv adlı bu eserinde kullandığı terimlerin neredeyse hepsi Basra ekolu terimlerinden oluşmaktadır. Halef el-Ahmer’in kullandığı bazı terimleri şu şekilde sayabiliriz.

1- Kelime lafzını taksim ederken çoğu dilbilimcinin aksine الكلمة kelimesi yerine العربية ifadesini kullanmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-nahiv*, 35.

¹⁹⁰ Halim Öznurhan, “İstılah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları 2020), ek-1/575.

¹⁹¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 35.

2- Vucuhur-rafi konusunda naibi fail tabiri yerine ما لم يسم فاعله tabirini kullanmiştir.¹⁹²

3- Vucuhun-nasbi konusunu işlerken hal yerine خبر المعرفة ifadesini tercih etmiştir.¹⁹³

4- Vucuhun-nasbi konusunu işlerken temyiz yerine الواحد الخارج من الجماعة ifadesini kullanmıştır.¹⁹⁴

5- İsmu işaret konusuna başlarken باب اسماء الاشارات yerine باب حروف الاشارات tabirini kullanmıştır.¹⁹⁵ Bu halef el-Ahmer'in işaret ifade kelimelerin harf olduğu görüşünü benimsediğini göstermektedir.

6- İstisna'i müferrağ konusuna başlarken باب التحقيق ifadesini kullanmıştır. Devamında Halef el-Ahmer Kufilerin التحقيق yerine الايجاب ifadesini tercih ettiklerini ifade etmiştir.¹⁹⁶

7- Atıf harfleri konusuna başlık olarak çoğu müellifin aksine باب النسق ifadesini kullanmıştır. Devamında nesek harflerine atıf harfleri denilmektedir diye ifade etmiştir.¹⁹⁷

8- Basra ekolünce harf olarak kabul edilen رب için başlık oluştururken باب رب و كم ifadesini kullanmıştır. Bu ifade ile Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafta Basra ekolü görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Zira Kûfe ekolü رب kelimesinin isim olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁹⁸

9- Halef el-Ahmer, dil ilmini ifade ederken “el-‘Arabiyye” tabirini kullanırken, Sîbeveyhi aynı alan için “el-keîâm” terimini tercih etmiştir. Aynı dönemde yaşamış olan bu iki dilbilimcinin eserlerinde farklı kavramlara yer vermesi, söz konusu dönemde nahiv terimlerinin henüz tam anlamıyla yerleşmemiş olmasına bağlanabilir. Ya da “Sîbeveyhi'nin ilmî otoritesinin ve görüşlerinin zamanla baskın hâle gelmesi, sonraki dilbilimcilerin onun kullandığı terimleri benimseyip tercih etmelerine sebep olmuştur” denilebilir.

¹⁹² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 35.

¹⁹³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 52.

¹⁹⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 53.

¹⁹⁵ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 65.

¹⁹⁶ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 80.

¹⁹⁷ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 85.

¹⁹⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 98.

3.9. Örneklemeleri

Pedagojik açıdan örnekleme eğitim faaliyetlerinin en önemli olguları arasında yer almaktadır. Örnekleme sayesinde teorik düzeydeki malumat, tanım vs. bilgiler pratiğe aktarılmaktadır. Bu şekilde eğitim sürecinde yer alan kişinin zihninde söz konusu malumatın somutlaşması sağlanmaktadır. Bu sayede eğitim faaliyeti sadece aktarım ve ezber döngüsüne hasredilmeyip uygulama eksenine desteklenmektedir. Geçmişten günümüze nahiv telif türlerinin genelinde tüme varım yöntemi doğrultusunda kaide ve kuralların aktarımından sonra kısa örneklemeler dile getirilmiştir. Bu örneklerin baş aktörleri de Zeyd ve Amr isimleri olmuştur. Günümüzde ise genellikle tüme varım yöntemi çerçevesinde bazı parçalar aktarılır ardından kaide desteğiyle bu parçaların tahlili hedeflenir. Halef el-Ahmer'in klasik dönemin önde gelen âlimlerden olması hasebiyle kısa örneklemelere ağırlık verdiği göze çarpmaktadır.

Halef el-Ahmer, dilciler arasında yaygın olarak kullanılan misallerle örneklendirme yaparken çoğunlukla (تقول) ifadesini kullanmıştır. Bunun yanı sıra bazı yerlerde (وهو قولك) ve (كقولك) kelimelerine yer vermiştir. Bazı örneklerde ise (مثل قولك) ifadesini tercih etmiştir.

Örnek 1:

(وَكُلُّ مُضَافٍ أَضَفْتُهُ إِلَى شَيْءٍ فَالْمُضَافُ إِلَيْهِ خَفُضٌ)

“Kendisine bir şey izafe edilen her kelimedede, izafe edilen (muzâfun ileyh) mecrûr olur.”

“Söylediğin şu söz gibi”

(تقول: دارُ زيدٍ، وخاتمُ عمروٍ، وثوبُ أخيك، ونعلُ أبيك، وما أشبه ذلك)¹⁹⁹

Örnek 2:

(وما طَرَحَ الْخَافِضَ كَقَوْلِكَ:)

“Cer edici (harf-i cerri) düşüren durumlara gelince; bunun örneği sözleri (ليس

خارجاً زيدٌ، ليس قاعداً محمدٌ gibidir.²⁰⁰

Örnek 3:

(ونداءُ المُضَافِ، وهو قولك: يا ذا الجُمَّةِ الجَعْدَةِ، ويا ذا الجارِ المنيعِ)

¹⁹⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 47.

²⁰⁰ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 48.

“İzafetli münâdâya gelince; bunun örneği ‘Ey gür ve kıvrıcık saçlı kimse!’ ve ‘Ey güçlü/korunaklı komşuya sahip olan!’ sözleridir.”²⁰¹

Örnek 4:

(بَابُ الْخَفْضِ)

“Cer (hafđ) babı.”

(مِثْلُ قَوْلِكَ: مَنْ زَيْدٌ، وَعَلَى عَمْرٍ)

“Şu sözlerinde olduğu gibi: ‘Zeyd’den’ ve ‘Amr’ın üzerine.”

Bu örneklerde (من) ve (على) harf-i cerleri sebebiyle Zeyd ve Amr kelimeleri mecrûr olmuştur.²⁰²

Bu örneklerde görüldüğü üzere Halef el-Ahmer örneklemelerinde, önce kaide veya genel ilkeyi zikretmiş, ardından bu ilkeyi açıklayan örnekler vermiştir. Nahiv konularını ele alırken pedagojik açıdan işlevsel bir örnekleme yöntemini benimsemiştir. Teorik bilgileri ayrıntılı ve uzun açıklamalarla sunmak yerine, kaideleri destekleyen kısa ve anlaşılır misaller aracılığıyla konunun zihinde somutlaşmasını hedeflemiştir.

3.10. Nahvi İletlere Dayanması

Sözlükte “hastalık, engel ve sebep” gibi anlamlara gelen illet kavramı, nahiv terminolojisinde farklı şekillerde tanımlanmıştır.²⁰³ Bu tanımların birbirine yakın bir çerçevede toplandığı görülmektedir. Nahiv ilmi bağlamında illet, Arapça gramer kurallarının tespitinde, dilin kurucusu tarafından esas alındığı varsayılan gerekçe ya da gerekçeler bütünü olarak anlaşılmaktadır.²⁰⁴ Bu yönüyle illet, nahiv kaidelerinin rastgele değil, belirli bir mantık ve gerekçeye dayandırılarak oluşturulduğunu gösteren temel bir unsurdur. Nahiv âlimleri, gramer kurallarında olduğu gibi bu kuralların gerekçelendirilmesi meselesinde de farklı yaklaşımlar benimsemiş ve nahvî illetlerin mahiyeti konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.

²⁰¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 56.

²⁰² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 60.

²⁰³ İbn Manzûr, *Lisanul-arab*, 11/ 470.

²⁰⁴ Cumali Boylu, *Nahiv Usulünde İlet Teorisi ve Temel Nahiv İletleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2021) 30.

Bu bağlamda nahiv illetlerini sistematik biçimde ele alan ilk âlimlerden biri İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) olmuştur. O, illetleri birincil (aslî) ve ikincil (fer'î) olmak üzere iki ana gruba ayırmıştır.²⁰⁵

1- Birincil illetler, gramer hükmünün doğrudan sebebinin açıklayan temel gerekçelerdir. Örneğin (ضرب زيد) cümlesinde “Zeyd neden merfûdur?” sorusuna verilen “fail olduğu için” cevabı, birincil illete karşılık gelmektedir.

2- İkincil illetler ise, bu ilk gerekçenin arka planını açıklamaya yönelik olup “illetin illeti” şeklinde değerlendirilmektedir. Bu tür illetlerde soru, artık hükmün kendisinden ziyade o hükmün gerekçesinin nedenini irdelemeye yöneliktir. Mesela “Fail neden merfû olur?” şeklindeki bir soru, ikincil illet kapsamında ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, nahiv kurallarının sadece aktarılmasını değil, aynı zamanda mantıksal bir temele oturtulmasını amaçlamaktadır.

Nahiv illetleri konusunda bir diğer önemli tasnif ise Zeccâcî (ö. 337/949) tarafından yapılmıştır. Zeccâcî, illetleri ta'limî, kıyâsî ve cedelî olmak üzere üç başlık altında incelemiştir.

1- Ta'limî illetler, öğretim amaçlı olup dilin anlaşılmasını sağlayan ilk ve temel gerekçeleri ifade eder. Bu tür illetler, İbnü's-Serrâc'ın birincil illetleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

2- Kıyâsî illetler ise, ta'limî illetlerin dayandığı daha genel ilkeleri açıklamaya yöneliktir ve benzer dil yapıları arasında kıyas yapılmasına imkân tanır.

3- Cedelî illetler ise, kıyâsî illetlerden sonra gündeme gelebilecek itiraz ve sorgulamaların cevaplandırılmasını amaçlayan, daha çok teorik ve tartışmaya dayalı gerekçelerdir.²⁰⁶

Süyûtî de nahiv illetleri meselesine kayıtsız kalmamış ve el-İktirâh adlı eserinde illet kavramını ele aldıktan sonra bu illetleri basit (müfred) ve bileşik (mürekkeb) olmak üzere iki kısma ayırmıştır.²⁰⁷ Bu tasnif, illetlerin yapısal niteliğine odaklanmakta ve gerekçelerin tek bir sebebe mi yoksa birden fazla unsura mı dayandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Sonuç olarak nahiv illetleri, Arap gramerinin yalnızca kuralcı bir yapıdan ibaret olmadığını; aksine dilsel olguların mantıkî ve öğretici gerekçelerle temellendirilmeye

²⁰⁵ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdadi, *el-Usul fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyn el-Fetli (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1996) 1/35.

²⁰⁶ Boylu, *Nahiv Usulünde İlet Teorisi*, 38.

²⁰⁷ Süyûtî, *İktirâh*, 75.

çalışıldığını göstermektedir. Bu durum, nahiv ilminin hem pedagojik hem de teorik yönünü ortaya koyan önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda Halef el-Ahmer, Mukaddime adlı eserinin telif amacı ve yapısı gereği, nahiv konularının büyük bir kısmında illetlendirmeye yer vermemiştir. Bununla birlikte, bazı meselelerde kaidenin anlaşılmasını temin etmek amacıyla örnekten sonra illet zikretme gereği duyduğu görülmektedir. Müellifin bu çerçevede kullandığı illetlerin tamamı birincil illetler kapsamında değerlendirilebilecek niteliktedir.

Halef el-Ahmer, örnekleri gerekçelendirirken çoğunlukla (لأنَّ) edatını kullanmış; bazı durumlarda illetlendirmeyi (لولا) kelimesiyle başlatmış, kimi yerlerde ise (فـ) harfini cümlelerin başında kullanarak sebep-sonuç ilişkisini kurmuştur. Ayrıca bazı örneklerde (فإنَّه) ifadesiyle kaideyi kısa ve doğrudan bir şekilde temellendirdiği anlaşılmaktadır.

Örnek 1:

(وَحَبَّرَ إِنَّ قَوْلَكَ: إِنَّ مُحَمَّدًا قَائِمٌ مَرْفُوعٌ لِأَنَّهُ خَبَرُ إِنَّ)

“İnne’nin haberi için şu sözün örnektir: İnne Muhammedun kâimun. Bu cümlede kâimun, inne’nin haberi olduğu için merfûdur.”²⁰⁸

Örnek 2:

(قَالَ الشَّاعِرُ: لَمْ أَكُنْ مِنْ جَنَاتِهَا، عَلَّمَ اللَّهُ، وَإِنِّي بِحَرِّهَا الْيَوْمَ صَالِي)

“Şair şöyle demiştir: ‘Allah bilir ki ben onun cennetlerinden (bahçelerinde) değildim; bugün ise onun ateşi ile yanmaktayım.’”

(ولولا الجزم لقال: لم أكون)

Olmasaydı, ‘lem ekûn’ yerine ‘lem ekûnu’ derdi.”

Bu örnekte لم cezm harfi olduğu için fiil أكون değil أكن şeklinde meczûm olarak kullanılmıştır.²⁰⁹

Örnek 3:

(وَأَمَّا خَبَرُ النِّكَرَةِ فَإِنَّهُ تَابِعٌ لَهَا كَقَوْلِكَ: هَذَا رَجُلٌ مُقْبِلٌ، وَهَذَا رَجُلٌ رَاكِبٌ)

“Marife olmayan (nekra) ismin haberi (sıfatı) ise ona tâbidir.

(كَقَوْلِكَ: هَذَا رَجُلٌ مُقْبِلٌ، وَهَذَا رَجُلٌ رَاكِبٌ)

Şu sözlerinde olduğu gibi: ‘Bu gelen bir adamdır’ ve ‘Bu binen bir adamdır.’”

Bu örneklerde مُقْبِلٌ ve رَاكِبٌ, nekra olan رَجُلٌ kelimesinin haberi olup irap bakımından ona tâbi olarak merfû gelmiştir.²¹⁰

²⁰⁸ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 55.

²⁰⁹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 49-50

²¹⁰ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 66.

Örnek 4.

(بَابُ تَفْسِيرِ النَّصْبِ)

أَمَّا تَفْسِيرُ وَجْهِ النَّصْبِ فَمِنْهُ مَا يَنْصَبُ مَفْعُولًا وَاحِدًا، وَمِنْهُ مَا يَنْصَبُ مَفْعُولَيْنِ، وَهُمَا الْمَفْعُولُ الْأَوَّلُ وَالْمَفْعُولُ الثَّانِي

“Nasbın çeşitlerinin açıklamasına gelince; bunlardan bir kısmı tek mef’ûlü, bir kısmı ise iki mef’ûlü nasb eder. Bunlar birinci mef’ûl ve ikinci mef’ûldür.”

(قَوْلُكَ: دَخَلْتُ الْكَعْبَةَ فَوَهَبْتُ السَّدَنَةَ مَالًا)

“Şu sözün gibi: ‘Kâbe’ye girdim ve görevlilere mal bağışladım.”

(فَالْكَعْبَةُ مَنْصُوبَةٌ بِوُقُوعِ الْفَعْلِ عَلَيْهَا، وَالسَّدَنَةُ مَفْعُولٌ أَوَّلٌ، وَمَالًا مَفْعُولٌ ثَانِي)

“Bu cümlede el-Ka‘be, filin doğrudan üzerinde gerçekleşmesi sebebiyle mensuptur. es-Sedene birinci mef’ul, mâlen ise ikinci mef’ul konumundadır.”²¹¹

Bu kullanım tarzı, Halef el-Ahmer’in nahiv illetlerini ayrıntılı teorik tartışmalara konu etmekten ziyade, öğretici bir çerçevede ve asgari düzeyde ele aldığını göstermektedir. Dolayısıyla müellifin illet anlayışı, eserin özetleyici ve pedagojik hedefleriyle uyumlu olup, kaidelerin anlaşılmasını kolaylaştırmaya yönelik işlevsel bir yaklaşım sergilemektedir.

3.11. Kaynakları

Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi’n-nahv* adlı eserinde, Halîl b. Ahmed dışında herhangi bir âlime veya yazılı kaynağa açık biçimde atıfta bulunmamaktadır. Özellikle nesak (atıf) harfleri konusunu ele alırken Halîl b. Ahmed’e dayalı bir aktarım yaptığı görülmekte; bunun dışında başka bir şahsın ismi doğrudan zikredilmemektedir.²¹² Bu durum, eserin yazılı kaynaklara açık referans vermekten ziyade, sözlü ilmî aktarımın hâkim olduğu erken dönem telif geleneğini yansıttığını göstermektedir.

Müellif, eserinde yer yer Basra ve Kûfe nahiv ekolleri arasındaki görüş ayrılıklarına işarî olarak temas etmiştir. Özellikle nahiv terimlerinin adlandırılmasında Kûfe ekolünün farklı isimlendirmeleri tercih ettiğini vurgulamış; ancak bu ihtilafları

²¹¹ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 56

²¹² Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 85-86.

ayrıntılı bir mukayese veya tartışma konusu hâline getirmemiştir.²¹³ Bazı meselelerde ise Basra ekolüne dair kendi değerlendirmesini belirtmek amacıyla (قال خلف الأحمر) ibaresiyle müstakil bir açıklamaya yer vermiştir.²¹⁴ Bu yaklaşım, eserin öğretici ve giriş mahiyetindeki yapısıyla uyum arz etmektedir.

Her ne kadar Halef el-Ahmer, eserinde Halil b. Ahmed dışında doğrudan kaynak isimleri zikretmemişse de kullandığı terimler, nahiv meselelerini ele alış biçimi ve örneklendirme yöntemi, onun dayandığı ilmî arka plana dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda müellifin, Kur'ân dili, fasih Arap şiiri ve özellikle Basra nahiv ekolünün sözlü ilmî birikiminden yoğun biçimde istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Özellikle Halil b. Ahmed ve Sîbeveyhi'nin temsil ettiği nahiv anlayışıyla büyük ölçüde örtüşen bu yöntem, Halef el-Ahmer'in eserini erken dönem nahiv öğretimini hedefleyen; ayrıntılı teorik tartışmalardan ziyade temel kaideleri aktarmaya yönelik özetleyici bir metin olarak kaleme aldığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Mukaddime fî'n-nahv, açık kaynak göstermeye dayalı bir teliften çok, dönemin ilmî geleneğini ve ekol anlayışını yansıtan bir eser niteliği taşımaktadır.

²¹³ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 53-80.

²¹⁴ Halef el-Ahmer, *Mukaddime fin-Nahiv*, 77

SONUÇ

Bu çalışma, nahiv ilminde önemli bir telif türü olan mukaddime geleneğini ele almakta; erken dönem dil bilginlerinden Halef el-Ahmer'in, bu türün ilk örneklerinden biri kabul edilen Mukaddime fi'n-nahv adlı eserinden hareketle konuyu değerlendirmektedir. Araştırmada, mukaddime türünün ortaya çıkışına zemin hazırlayan tarihî ve ilmî şartlar tespit edilmiş; bu türün nahiv öğretimine sağladığı katkılar, mukayeseli bir yöntemle analiz edilmiştir.

Çalışmanın ilk aşamasında Halef el-Ahmer'in hayatı ve ilmî şahsiyeti ele alınmıştır. Onun Basra nahiv çevresiyle olan irtibatı, şiir rivayeti konusundaki yetkinliği ve dil malzemesine olan hâkimiyeti, nahiv anlayışını belirleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Şair ve râvi kimliğini birlikte taşıması, eserinde şiirle istişhâda yer vermesini ve nahiv kaidelerini fasih dil örnekleriyle temellendirmesini açıklamaktadır. Bu yönüyle Halef el-Ahmer, nahiv ilminin teşekkül dönemine özgü çok yönlü âlim tipini temsil etmektedir.

Çalışmanın devamında nahiv ilminin tarihî gelişimi incelenmiştir. İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Arap olmayan unsurların Arapçayı kullanmaya başlaması, dilde lahn olgusunu ortaya çıkarmış; bu durum Arapçanın korunması ve gramer kurallarının tespit edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Nahiv ilmi bu ihtiyaç doğrultusunda teşekkül etmiş; Basra ve Kûfe ekolleri etrafında sistematik bir yapı kazanmıştır. Bu süreçte nahiv, yalnızca teorik bir disiplin olarak değil, aynı zamanda öğretim amaçlı bir ilim olarak şekillenmiştir. Halef el-Ahmer'in eseri de bu erken dönemin öğretici ve düzenleyici çabalarının bir ürünü olarak değerlendirilmiştir.

Nahiv ilminin tarihî seyrine paralel olarak çalışmada mukaddime geleneğinin tarihî gelişimi ele alınmıştır. Genel anlamda mukaddime, bir konuya giriş mahiyetinde kaleme alınan açıklayıcı metinler olarak ortaya çıkmış; zamanla ilmî ve edebî eserlerin vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiştir. Başlangıçta daha çok hamdele, salvele ve kısa bilgilendirmeler içeren mukaddimeler, ilmî disiplinlerin kurumsallaşmasıyla birlikte sistematik ve öğretici bir hüviyet kazanmıştır.

İlmî eserler bağlamında mukaddimeler, yalnızca bir ön söz olmanın ötesine geçerek ilgili ilmin temel kavramlarını, yöntemini ve sınırlarını ortaya koyan metinler hâline gelmiştir. Fıkıh, hadis, usûl tarih ve diğer ilim dallarında kaleme alınan mukaddimeler, öğrenciyi ilme hazırlayan birer giriş kitabı işlevi görmüştür. Bu yönüyle mukaddimeler, ilmî bilginin aktarımında pedagojik bir rol üstlenmiştir.

Nahiv ilmi özelinde mukaddime geleneği, dil kurallarının öğrenimini kolaylaştırma ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nahiv konularının kapsamlı ve karmaşık yapısı, özellikle başlangıç seviyesindeki öğrenciler için sade, öz ve örnek merkezli metinlere olan ihtiyacı artırmıştır. Bu bağlamda nahiv mukaddimleri, temel kaideleri tartışmalara girmeden aktarmayı hedefleyen öğretici metinler olarak şekillenmiştir.

Elde edilen bulgular, mukaddime geleneğinin yalnızca nahiv kurallarını özetleyen kısa metinlerden ibaret olmadığını; aksine nahiv öğretimini sistematik hâle getiren, ilmî tertip ve metodoloji ortaya koyan bir yapı arz ettiğini göstermektedir. Mukaddimeler, ilme yeni başlayanlar için rehber niteliği taşıyıcı; Arapçanın doğru kullanımını ve gramer bilincini muhafaza etmede temel bir rol üstlenmiştir.

Araştırmanın merkezinde yer alan Halef el-Ahmer, yetiştiği Basra ekolünün ilmî birikimini özlü ve öğretici bir biçimde yansıtan önemli bir dil âlimidir. Onun Mukaddime fi'n-nahv adlı eseri, nahiv konularını sistematik ve pedagojik bir anlayışla düzenlemesi bakımından mukaddime türünün erken ve özgün örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Eserin dili, üslubu ve öğretim yöntemi, Arapçanın fitrî yapısına uygun bir eğitim anlayışı sunmakta; aynı zamanda sonraki dönemlerde kaleme alınan nahiv metinlerine kaynaklık etmektedir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde Mukaddime fi'n-nahv, genelde bütün mukaddimelere, özelde ise nahiv mukaddimelerine ilham veren ve öncü bir eser niteliği taşımaktadır. Eserde konuların doğrudan taksimlerle ele alınması, örnekleme yönteminin ön planda tutulması ve illet tartışmalarının olmaması, sonraki dönem mukaddimelerinde de benimsenen bir yaklaşım olmuştur. Bu durum, eserin yalnızca erken dönem bir nahiv metni değil, aynı zamanda mukaddime geleneğinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Halef el-Ahmer'in ilmî şahsiyeti ile Mukaddime fi'n-nahv adlı eserinin, nahiv ilmi ve mukaddime geleneği içerisindeki yerini ortaya koymuştur. Mukaddime geleneği, Arap dili öğretiminde tertip, tedris ve tasnif anlayışının erken bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Halef el-Ahmer'in eseri ise yalnızca nahiv

ilminin teknik meselelerini ele almakla kalmamış, aynı zamanda Arapçanın ilim dili olarak muhafazasına yönelik bir bilinç ve gayreti de yansıtmıştır. Bu yönüyle çalışma, nahiv tarihine dair bütüncül bir bakış açısı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdüttevâb, Ramazan, “*Fî Târîhi’n-Nahvi’l-Arabî*”, Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1986.
- Abdul‘âli Salim Mekrem, *el-Medresetu’n-Nahviyye fî Mısra veş-Şâmi fî’l-karneyni es-sâb’i ves-sâmini mine’l-hicreti*, Beyrut: Darüş- şurûf: 1980.
- Akçay, Halil. *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Akçay, *Endülüs Edip ve Şair İbn Zeydûn ve Divanı* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018).
- Altıkulaç, Tayyar, “Hammâd b. Seleme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15/488. İstanbul: TDV yayınları 1997.
- Altıkulaç, “Ebû Amr b. Ala”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10/95. İstanbul: TDV yayınları 1994.
- Arpa, Abdulmuttalip, “Şiirle İstişad Yöntemi Açısından Kurtubi’nin el-Cami li-Ahkamil-Kuran Tefsiri”, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi*, 2013, 92.
- Bağdadi, Abdulkadir b. Ömer, *Hizanetü’l-edeb ve lubbu lubâb lisâni’l-‘Arap*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetül-Hancı 1997.
- Bolelli, Nusrettin, “Nahivde Hadisle İstişâd Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6, (Ocak 2014) 172.
- Boylu, Cumali, “Nahiv Usulünde İlet Teorisi ve Temel Nahiv İletleri”, *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2021
- Bulut, Ali, “Yunus b. Habib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43/606-607. İstanbul: TDV yayınları 2013.
- Bulut, “Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi”, *Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı* 2009, 56.
- Cessas Ahmed b. Ali Ebû bekir el-Razi, *Ahkamul-Kur’ân*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Beyrut: Darül Kütüb ilmiye, 1994.
- Câhiz Amr b. Bahr b. Mahbub Ebû Osman, *el-Beyân ve’t-Tebyîn*, 1/123. Beyrut: Mektebetu el-Hilal, 2002.
- Çarperdi, Ahmed b. Hasan b. Yusuf, b.y. *Muğni*, ty.
- Çelebi, Muharrem, “İbn Babeşaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19/344. İstanbul: TDV yayınları 1999.
- Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselam, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, Kâhire: Dâru’l-Maarif, ty.

- Durmuş, İsmail, “Halef el-Ahmer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15/234-236. İstanbul: TDV yayınları 1997.
- Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32/300. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/115. İstanbul: TDV yayınları 2020.
- Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/57-58. İstanbul: TDV yayınları 2020.
- Durusoy, Ali, “Kıyas” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/524. İstanbul: TDV yayınları 2022.
- el-Kıftî, Cemaluddin Ebû'l Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhü'r-ruvât*, thk: Muhammed Ebû l Fadl İbrahim, Kahire: Darü'l Fikr el-Arabi, 1982.
- Ebül-Fetih Osman b. Cinnî, *el-Hasais*, thk. Muhammed Ali en-Neccar, ts. Kahire: Heyetül Misriyyetu Ammetü lil-Kitab.
- Ebû l Kasım ez-Zeccaci, *el-İda'u fi ilelin-Nahvi*, thk. Dr. Mazin el-Mübarek, Beyrut: Darun-Nefais, 1982.
- Ebû l Ferec Muhammed b. İshak el-Nedim, *el-Fihrist* ts.
- el-Cumahi, Muhammed b. Sellam b. Ubeydillah, *Tabakatu Fuhuliş-Şuara*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, 1/12, ts. Cidde: Darül Medeni.
- Elmalı, Hüseyin, “Ebû Zeyd el-Ensari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10/270-271. İstanbul: TDV yayınları 1994.
- el-Mirzebani, Ebû Ubeydillah Muhammed b. İmran, *Mü'cemüş-şuara*, Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye, 1982.
- Enbârî Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensari Ebû'l Berekat Kemâleddin, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, thk. İbrahim es-Samirai, Ürdün: Mektebetü'l Menari, 1985.
- Ersönmez, Hüseyin, “Halef el-Ahmer: Şairliği, Raviliği Ve Edebi Tenkitçiliği”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Ocak 2023), 177-200.
- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Eybek b. Abdillâh *el-Vâfî*, thk. Ahmet el-Arnauti ve Turki Mustafa, Beyrut: Daru İhyait-Turasi, 2000.
- es-Sanhâcî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Davud, *el-Mukaddimetül-Acurrumiyye*, Darüs-Sümeiyye, 1998.
- es-Seyyid eş-Şerif, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcani el-Hanefî, *et-Ta'rîfât*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- es-Sicistani, Ebû Davut Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdi, Sünen Ebû Davut, “*Kitabül-Edep*”, thk. Şuayb el-Arnauti, Darür-Risaletil Alemiyye, 2009.

- es-Sirafi, Hasan b. Abdillan b. Mirzeban Ebû Saîd, *Ahbârü'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, thk. Taha Muhammed ez-Zini ve Muhammed Abdil Mu'in Ğeffaci, Naşir: Mustafa el-Babi el-Halebi, Halep: 1966.
- eş-Şafii, Muhammed b. İdris, *Tefsiru İmam eş-Şafii*, 1/188. Suudi Arabistan: Darut-Tedmiriye, 2006.
- eş-Şâmî, Ahmed Cemil, *en-Nahvu'l-Arabî Kadâyâh ve Merâhilu Tatavvurih*, Beyrût: Dâru'l-Hadâra, 1418.
- ez-Zübeydî, Muhammed b. el-Hasan b. Übeydillan b. Muzhic Ebû Bekir, *Tabakatü'n-Nahviyyîn ve'l-Luġaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire: Darül-Maarif, 1973.
- Günel, Fuat, "Cezuli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/514-515. İstanbul: TDV yayınları 1993.
- Hasrân, Abdullah b. Hamd, *Merâhilu Tatavvuri'd-Dersi'n-Nahvî*, İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife el-Câmi'iyye, 1993.
- Hâkim en-Nisaburi, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Mustedrek 'alâ's-Sahihayn*, Beyrût: Darül-Kütübil-İlmiye, 1990.
- Halef el-Ahmer, *Mukaddime fi-Nahiv* thk. İzzettin et-Tenuġi, Dımaşk: Daru ihyait-turasi, Dımaşk, 1961.
- Hassân, Temmâm, *Kitâbu'l-Usûl Dirâse Ebistemolojiyye li'l-Fikri'n-Nahvî İnde'l-Arab*, 27-28. Kâhire: Âlemu'l-Kutub, 2000.
- İbn Hallikan İbrahim b. Ebû bekir el-Bermekî el-Erbil'i, *el-Vefeyat*, ts.
- İbnü'l Mu'tez, Abdullah b. Muhammed, *Tabakatü's-şuara*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, Kahire: Darül Me'arifi, ts.
- İbnu Mace, Ebû Abdillan Muhammed b. Yezîd, "Kitabün-Nikâh", thk. İsa Musa Hadi, Suudi Arabistan: Darus-Sediki, 2014.
- İbnu Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillan b. Müslim, *el-Maarif*, thk. Servet Ükkâşe, Kahire: Heyetül Misriyyetu Ammetü lil-Kitab, 1992.
- İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*, Kahire; Darül Hadis, 2002.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl İbn Mükerrerrem Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrerrem b. Alî el-Ensarî er-Rüveyfî el-İfrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dârus- Sâdır, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar, "Mukaddimetü İbnü's-Salâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 31/121-124. İstanbul: TDV yayınları 2020.
- _____, Kandemir, "el-Cami's-Sahih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/124-129. İstanbul: TDV yayınları 1993.

- Karaaslan, Nasuhi Ünal, “Ebû Nuvas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10/205, İstanbul: TDV yayınları 1994.
- Karahan, İsmail-Gürkan, Nejdî, “İstişad Yönüyle Kur’ân ve Hadisin Bir Kelimenin Anlam Dünyasını İnşasındaki Rolü: Rahmet Kavramı Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Isparta:2025) Cilt 9, 1/99-100.
- Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdullah, *Süllemü’l-Vusul ila Tabakati’l-Fuhul*, ts.
- Kılıç, Hulusi, “Basriyyun” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5/117, İstanbul: TDV yayınları, 1992.
- Kılıç, “Kufiyyun” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26/345, İstanbul: TDV yayınları, 2002.
- Kılıç, İbn Acurrum, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19/29, İstanbul: TDV yayınları 1999.
- Kur’an yolu meali*, çev. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrııcı vd, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2017.
- Koçak, İnci, “Ahfeş el-Ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1/525, İstanbul: TDV yayınları 1988.
- Kutluay, İhsan, İbn Babeşaz Ve Şerhü’l-Mukaddimetü’l-Muhsibe Adlı Eseri, *Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü*, 2024.
- Maral, Cüneyt, Şerhu Kavâid’l-irab (Kaşifu’l-Kına) Örneğinde Nahivde Şerh Geleneği, *Ankara: Son Çağ Akademi Yayınları*, 2024.
- Mertoğlu, M. Suat, “Salatüselam” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36/23, İstanbul: TDV yayınları 2009.
- Muhammed et-Tantavi, *Neş’etün-Nahiv*, thk. Ebû Muhammed Abdurrahmân, Dimaşk: Mektebetü İhyait-Türasi el-İslami, ts.
- Mustafa keskin-Sefa Erkmen, Teysîru’n-Nahv Bağlamında Klasik Dil Bilimi Yaklaşımına Eleştirel Bir Bakış: Müberred, Sa’leb ve Ebû Ali el-Fârisî Örneği, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Haziran 2023, 54: 283-304.
- Oğuz, Orhan, “Halef el- Ahmer’in Arapça Dilbilgisi Öğretim Metodu”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/16 (Mart 2019), 1066-1073.
- Okumuş, Ömer, “Cami, Abdurrahmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7/98, İstanbul: TDV yayınları 1993.
- Özaydın, Abdülkerim, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4/440, İstanbul: TDV yayınları, 1991.

- Özbalıkç1, Mehmet Reşit, “Sibeveyhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/131, İstanbul: TDV yayınları 2009.
- Öznurhan, Halim, “İstilah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ek-1, 4/440, İstanbul: TDV yayınları 2020.
- Sibeveyhi, Amr b. Osman b. Kamber Ebû Beşr, *el-Kitab*, thk. Abdüsselam Harun, 3/423, Kahire: Mektebetu el-Hancı, 1988.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir, *el-İktirah fî usûlu’n-nahv*, thk. Mahmud Fecal, Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1989.
- Süyûtî, *Sebebû Vad’i İlmin-Nahvi*, thk. Mirvan el-Atiyye, Beyrut: Darül Hicre, 1988.
- Süyûtî, *Büğyetül-vu’at fî Tabakatül-leğeviyyin ven-nahviyyin*, thk. Muhammed Ebû l Fadl İbrahim, (Lübnan: el-Mektebetül Asriyye, ty.
- Şensoy, Sedat, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38/555. İstanbul: TDV yayınları 2010.
- Topuzoğlu, Tevfık Rüştü, “Haşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16/419-420, İstanbul: TDV yayınları 1997.
- Turan, Abdülbaki, “el-Elfıyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11/28, İstanbul: TDV yayınları 1995.
- Tural, Hüseyin, “İsa b. Ömer es-Sekafi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22/485. İstanbul: TDV yayınları 2000),
- Tüccar, Zülfikar, “İbnu Sellam el-Cumahi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20/312-313. İstanbul: TDV yayınları 1999.
- Tülücü, Süleyman, “Asma’i”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3/499-500. İstanbul: TDV yayınları 1991.
- Tülücü, “Ma’mer b. Müsenna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27/551, İstanbul: TDV yayınları 2003.
- Ülker, Şehmus, Arap Dili Gramerinde İhtisar Geleneği, *Ankara: İlahiyat Yayınları*, 2025.
- Uludağ, Süleyman, “İbn Haldun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/118, İstanbul: TDV yayınları 2020.
- Yakuti, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh, *Mü’cemül-Üdeba*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Darül Ğarbi el-İslami, 1993.
- Yaltkaya, Şerafettin, *Türkiyat mecmuası* 1942.
- Yavuz, Yusuf Şevki “Hamdele” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15/448, İstanbul: TDV yayınları 1997.
- Yavuz, “Akaidün-Nesefî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2/217-219, İstanbul: TDV yayınları 1989.

